

Pawlata, Lech

Badania archeologiczne na starym mieście w Bielsku Podlaskim na tle wyników dotychczasowych badań

"Biuletyn Konserwatorski Województwa
Podlaskiego", 21, 2015, s. 244, 245-279

Zdigitalizowano w ramach projektu pn. Budowa platformy "Podlaskie Czasopisma Regionalne", dofinansowanego z programu „Społeczna odpowiedzialność nauki” Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego (umowa SONB/SP/465121/2020).

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Udostępniono do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

LECH PAWLATA
Białystok

Badania archeologiczne na starym mieście w Bielsku Podlaskim na tle wyników dotychczasowych badań

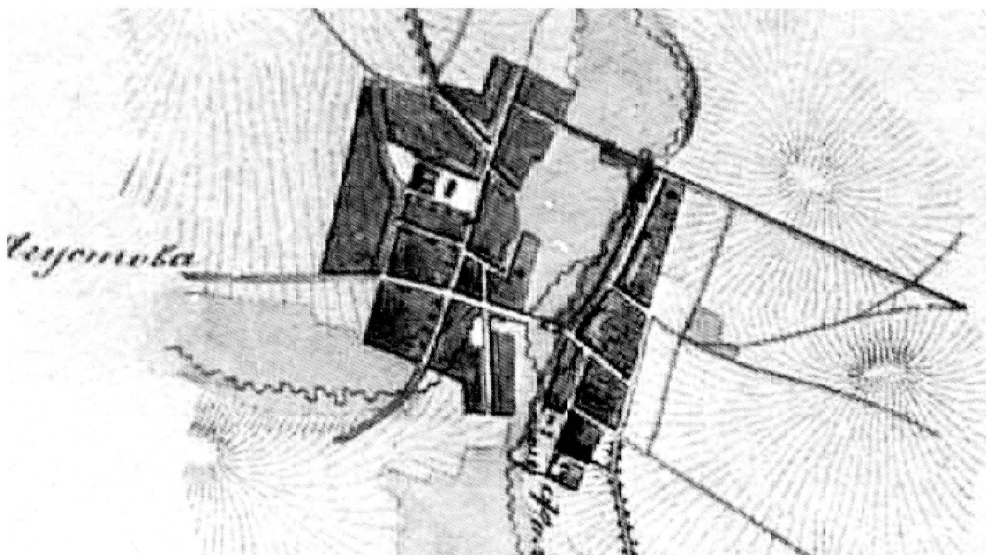
W dniach od 1 kwietnia do 28 sierpnia 2012 r. przeprowadzono badania archeologiczne w formie nadzoru nad pracami ziemnymi inwestycji drogowej w Bielsku Podlaskim, w ulicach Kościuszki, Żeromskiego, Szkolnej i 3 Maja¹.

Bielsk Podlaski to jedno z większych miast województwa podlaskiego. Położone jest na skraju Wysoczyzny Bielskiej, nad rzeką Białą². Powstanie jego wiąże się z przejściem terenów między Bugiem a Narwią przez Jarosława Mądrego w XI w., jednak najstarsze wzmianki historyczne o miejscowości znajdujemy dopiero w latopisie halicko-wołyńskim, pod datą 1252 r.³ Po 1320 r. rozwijający się organizm wczesnomiejski wszedł w skład Wielkiego Księstwa Litewskiego. Położenie na trasie ruchliwego szlaku komunikacyjnego z Krakowa i Mazowsza do Grodna i Wilna niewątpliwie miało wpływ na jego rozwój. W 1430 r. w Bielsku powstało wójtostwo. Ważną datą w historii miasta jest rok 1495, kiedy to Wielki Książę Litewski Aleksander dokonał lokacji miasta na prawie magdeburskim.

O stanowiskach archeologicznych Bielska pisali już w XIX i w pocz. XX w. starożytnicy i archeolodzy⁴. Prowadzone dotychczas badania archeologiczne potwierdziły wczesnośredniowieczną genezę osadnictwa na terenie miasta⁵. Związana ona była od X w. z kolonizacją mazowiecką tych terenów, utraconych następnie na rzecz książąt ruskich⁶, którzy poprzez budowę grodów tworzyli ośrodki władzy lokalnej. Najwcześniej zasiedlono teren w rozwidleniu rzek Lubki i Białej. Na niewielkim wzniesieniu, zwanym *Górką Zamkową*, pierwotnie znajdował się gród bielski wraz z najstarszym zamkiem. Obok usytuowano podgrodzie zwane *Podzamcze*⁷. Miejsce to stanowiło zaczątek średniowiecznej osady, która rozwinęła się po zachodniej stronie rzeki. Podsumowania pewnego etapu badań nad najstarszą przeszłością Bielska dokonała Krystyna Mazuruk, która zebrała i opisała stanowiska archeologiczne znane do 2003 r.⁸ W ciągu ostatniego dziesięciolecia zasób źródeł archeologicznych został jednak znacznie wzbogacony poprzez badania wykopaliskowe oraz prowadzone nadzory inwestycji budowlanych. Badania przeprowadzone w 2012 r. w zachodniej części średniowiecznego miasta dostarczyły nowych źródeł pozwalających na poznanie struktury osadnictwa i uzupełnienie jego historii.

1. Położenie Bielska Podlaskiego i traktów prowadzących przez miasto na mapie z 1795 r. Karola de Perthées.
Location of Bielsk Podlaski and routes leading across the town on a map by Karol de Perthées from 1795.

2. Fragment carskiego planu Bielska Podlaskiego wzorowanego na mapach pruskich z końca XIX w.
Fragment of a tsarist plan of Bielsk Podlaski modelled on Prussian maps
from the end of the nineteenth century.

Stratygrafia w wykopach przedstawiała się dosyć jednolicie na wszystkich ulicach, przy czym brak warstwy kulturowej zarejestrowano w pasie ul. Żeromskiego, na odcinku od 3 Maja do 11 Listopada oraz w północno-zachodniej części ul. 3 Maja. Stwierdzono, że spąg warstwy związanej z historycznym osadnictwem zalegał z reguły do głębokości 70-100 cm (ryc. 9). Układ jej był najmniej czytelny w strefie wschodniej ul. 3 Maja oraz na zachodnim krańcu ul. Kościuszki. Jej zniszczone pozostałości, nie zawierające jednak materiału zabytkowego, zarejestrowano w pasie ul. Szkolnej.

1. Stropową warstwę tworzyła konstrukcja nawierzchni ulicy i warstwa podsypki drogowej, sięgająca miąższości do 50 cm.

2. Warstwa czarnej i ciemnobrunatnej ziemi piaszczystej, wyodrębniona miejscami pod warstwą nr 1, wiąże się z funkcjonowaniem osadnictwa. Wyróżniona została w pasie historycznych ciągów komunikacyjnych, dlatego też zanotowano w niej liczne szczątki organiczne: wióry i gałęzie drzew służące do osuszenia i utwardzenia traktu oraz materiał o charakterze śmietniskowym, liczne konsumpcyjne fragmenty kości, a także ułamki ceramiki naczyniowej. Warstwa ta zalegała w pasie ul. Kościuszki i 3 Maja.

3. Warstwa brunatna, piaszczysta, z przymieszką czarnej ziemi. Tworzyła treść wypełnisk licznych wkopów i zawierała również współczesny materiał śmietniskowy i gruz budowlany. Występowała fragmentami w ciągach ulic, w partiach terenu wyrównywanego po zniszczeniach wojennych oraz w wypełniskach wkopów instalacyjnych i medialnych. W miejscach, gdzie nie stwierdzono poziomu z warstwą nr 2, warstwa nr 3 zastępowała ją, świadcząc o niwelacji terenu w trakcie wcześniej prowadzonych prac budowlanych.

4. Warstwa piaszczysta i piaszczysto-gliniasta tworząca naturalny calej. Nie zaobserwowano występowania w nim obiektów jamowych.

Materiał zabytkowy zebrano z poszczególnych ulic, podzielonych na odcinki. Jedynie w obrębie odcinka 4 na ul. 3 Maja zarejestrowano występowanie reliktów zniszczonej XVI-wiecznej zabudowy w postaci polepy z wylepiania drewnianych belek tworzących ściany domostwa, fragmentów kafli piecowych (w tym dachówki piecowej) oraz ceramiki. Znalezione je bezpośrednio przy skrzyżowaniu z ul. Kościuszki.

Ze strefy pasa drogowego ul. Żeromskiego wydobyto z wykopów zaledwie 17 fragmentów ceramiki, głównie o wypale redukcyjnym oraz współczesnych fajansów. Materiał zabytkowy pochodził z warstwy czarnej ziemi ze szczątkami organicznymi. Znalezione go na odcinku 1 i 2, w pobliżu ul. Poświętnej.

Podczas prac na ul. Kościuszki wydobyto 76 fragmentów naczyń. Materiał zabytkowy pochodził ze stropowej partii warstwy czarnej ziemi, z zawartością szczątków organicznych, będącej pozostałością średniowiecznej drogi. Rejestrowano ją w strefie wykopów liniowych.

Na ul. 3 Maja znaleziono 126 fragmentów naczyń oraz ułamki kafli piecowych, polepy, fajansu i szkła naczyniowego. Materiał zabytkowy pochodził z warstw przemieszanych oraz ze stropowej partii warstwy czarnej ziemi, będącej pozostałością średniowiecznego i nowożytnego poziomu użytkowego. Warstwa kulturowa uchwycona została tylko na niektórych odcinkach pasa drogowego (odcinek 3, 4, 6, 8). Większość znalezisk wydobyto z odcinka 4, w strefie zachodniej pierzei dawnej ul. Kłopotowskiej. Znalezione tu 86 fragmentów ceramiki naczyniowej, na odcinku 6 – 26 fragmentów, a na pozostałych pojedyncze ułamki. Obiekt nr 1 zlokalizowano przy północnej krawędzi pasa drogowego, w odległości około 10 m na zachód od skrzyżowania z ul. Kościuszki. Tworzące go relikty budynku odkryto w trakcie wymiany studzienki kanalizacyjnej. Z czarnej ziemi kulturowej, przesyconej szczątkami organicznymi, wydobyto liczne ułamki ceramiki naczyniowej, kafli piecowych i polepy glinianej, z odciskami belek i słomy uszczelniającej ściany drewnianej chałty. Obiekt nr 2 znajdował się w oddaleniu około 25 m na zachód od skrzyżowania

z ul. Kościuszki, po południowej stronie ulicy 3 Maja. Tworzyły go relikty północnej ściany rozebranego drewnianego budynku mieszkalnego, z którego zachowały się pojedyncze kamienie fundamentowe i dwa pionowo białe słupki wzmacniające narożnik północno-wschodni. W warstwie przesyczonej szczątkami organicznymi znajdował się gruz ceglany, fragmenty nieornamentowanych, białych kafli wypełniających oraz ceramiki.

Podczas badań archeologicznych na ul. Szkolnej, w wykopie inwestycyjnym, nie znaleziono materiału zabytkowego. Wyodrębniono jedynie pod warstwą konstrukcji drogowej relikty warstwy kulturowej.

Analiza materiału zabytkowego

Podstawowym rodzajem materiału zabytkowego jest ceramika. W trakcie badań znaleziono 214 ułamków naczyń, kilka fragmentów kafli, fajansu, kamionki, polepy glinianej oraz szkła naczyniowego. Wśród analizowanej ceramiki wyodrębniono grupę charakteryzującą się cechami technologicznymi, bazującymi na tradycjach wczesnośredniowiecznych: ze zwiększoną ilością wyselekcjonowanej domieszki tłuczni frakcji średnio- i drobnopięknej, niekiedy z pojedynczymi ziarnami grubymi. Należą one do grupy technologicznej naczyń tzw. brunatnych (22 fragmenty) oraz o wypale redukcyjnym (49 fragmentów). Zróżnicowanie granulacji domieszki jest charakterystyczną cechą ceramiki późnośredniowiecznej, podobnie jak przymieszka piasku⁹. Wygładzanie i wyświecanie powierzchni zewnętrznej znajduje się zaledwie na 7 ułamkach naczyń o wypale redukcyjnym, a ślady formowania ścianek palcami na 1 fragmencie z partii przydennej, należącym do grupy A¹⁰. Zdobienie w postaci szkliwienia polewą barwy zielonej wystąpiło na zewnętrznej partii brzegowej (1 szt.) lub obu powierzchniach naczyń (3 szt.).

Miejskowe warsztaty produkowały ceramikę z glin żelazistych o barwie szaro-, żółto- i ceglastobrunatnej, a także siwaki. Niewielka ilość fragmentów pochodzi z naczyń niedopalonych, o gorszych właściwościach użytkowych. Zarejestrowano powszechne stosowanie techniki taśmowo-ślizgowej. Była ona dominującą jeszcze u schyłku późnego średniowiecza¹¹. W niektórych regionach Podlasia i Zachodniej Białorusi jeszcze do lat 50. XX w. funkcjonowało koło sponowe nie pozwalające na toczenie naczyń, a jedynie udoskonalające technikę ich lepienia¹².

Grupa naczyń barwy stalowoszarej po wypaleniu jest przeważająca. Zaliczono tu 170 ich fragmentów. Część (29%) cechuje się obecnością grubszej domieszki frakcji ziaren obtoczonych (piasku), ewentualnie z przymieszką ostrokrawędziową. Obecność znacznej ilości tłuczni, o grubszej frakcji piaskowej w masie surowcowej ceramiki, stwierdzono podczas badań wykopaliskowych, prowadzonych przy ul. Poniatowskiego. Ceramika taka, uważana za relikty technik wczesnośredniowiecznych, charakteryzowała się cechami świadczącymi o wypale w niższej temperaturze, plamistą barwą powierzchni i wielobarwnymi przełomami¹³. Taka domieszka jest charakterystyczna także dla późnośredniowiecznej ceramiki z ziemni chelmińskiej, gdzie zdobycze nowych technik garncarskich dotarły stosunkowo najwcześniej. Wystąpiła tam również w naczyniach wykonanych techniką toczenia¹⁴. Badania archeologiczne potwierdziły stosowanie takiej domieszki na białoruskiej ceramice z XIV-XV w. Analogicznie jak na części znalezisk z Bielska przy

dużej ilości tłucznia powierzchnia naczyń jest szorstka lub chropowata, przełom ziarnisty, a wypał czasem niedostateczny¹⁵. Technika szybkoobrotowego toczenia naczyń ograniczała możliwości zastosowania domieszek ostrokrawędziowych i gruboziarnistych. Z takich mas lepiono naczynia służące przede wszystkim do gotowania¹⁶. Przeznaczenie kuchenne miały okopcone naczynia, których stosunkowo liczne fragmenty znaleziono w strefie ulic bielskich, zwłaszcza ul. Kościuszki. W ceramice z Bielska zaobserwowano charakterystyczne dla późnośredniowiecznych naczyń wytworzonych tradycyjną techniką: różny stopień plastyczności mas, złe sortowanie materiału schudzającego oraz niejednakowy stopień jego obtoczenia: frakcje ostrokrawędziowe razem z obtoczonymi (ryc. 5). Przeżywanie się archaicznych domieszek znajduje uzasadnienie w większym tradycjonalizmie stosowanych technik wytwórczych¹⁷.

Znaleziona w Bielsku ceramika barwy żółtej i ceglastej grupy D cechowała się drobną domieszką, niekiedy niewidoczną w masie ceramicznej. Takich ułamków, charakterystycznych dla okresu nowożytnego, znaleziono zaledwie 7.

15 fragmentów naczyń o zbliżonych cechach masy surowcowej zaliczono do grupy E, ze względu na pokrywające je różnobarwne szkliwa. Nieliczne fragmenty zielono szkliwionych naczyń wykonano w technologii grupy A (2) i grupy B-C (2 szt.). Pokrywanie powierzchni naczyń szkliwem zielonym i żółtym jest charakterystyczne dla schyłku XV i XVI w. Szkliwo występujące na kilku fragmentach o archaicznych cechach technologicznych zdaje się potwierdzać miejski charakter średniowiecznego ośrodka bielskiego, gdyż w ośrodkach wiejskich ceramika taka zasadniczo nie występuje¹⁸. Na masową skalę naczynia takie zaczęto używać dopiero u schyłku późnego średniowiecza, a najstarsze okazy miały szkliwione powierzchnie wewnętrzne¹⁹. Na ul. Poniatowskiego ceramika szkliwiona wystąpiła w warstwach XVI-wiecznych, ale jej wyraźny udział widoczny jest w warstwach XVII-XIX-wiecznych²⁰. Na terenach Podlasia udział ceramiki szkliwionej pozostawał nieznaczny nawet na magnackich dworach. Na terenie XVII-wiecznej rezydencji Sapiechów w Dubnie osiągnął 5,2%. W królewskiej rezydencji w Knyszynie ceramika szkliwiona używana była od końca XV do końca XVII w., a udział jej wyniósł zaledwie 1,5%²¹.

Kilka ułamków naczyń szkliwionych wykonano z białej masy surowcowej. Fragmenty takie wyodrębniono w materiałach z ul. Poniatowskiego, w warstwach pożarowych z końca XVI w. Jednak nawet w młodszych nawarstwieniach występowały one pojedynczo²². Obecność ceramiki białej w północnej części Podlasia jest charakterystyczna dla okresu nowożytnego. W XVII-XIX-wiecznych warstwach Mielnika z ul. Strażackiej nieco ponad 1% ułamków pochodził z naczyń wykonanych z glin kaolinowych²³. Również na terenie zespołu pałacowego Branickich w Białymstoku, z 2. poł. XVIII w., znaleziono nieliczne fragmenty naczyń z takiego surowca²⁴. Część z nich uważa się za naśladownictwa fajansu i import z Pomorza lub Niemiec z 2. poł. XVII w. i pocz. XVIII w.²⁵ Mogą być one importami z warsztatów wytwórczych, położonych w Polsce południowej lub środkowej²⁶.

Zdobienie naczyń jest dość ubogie. Ogranicza się do umieszczenia grupy żłobków w górnej części brzuśców oraz różnorodnego wyświecania powierzchni. Ta uboga tradycja zdobienia naczyń na Podlasiu znalazła wyraz w garncarstwie ludowym. Dokonywano tego metodą rycia, odciskania oraz polerowania, czyli wy-

świecania przy pomocy kamienia, kawałka drewna lub rogu²⁷. Ornamentyka żłobków dookolnych, drobnych i gęsto rytych w górnych partiach naczyń, pochodzących z XVI-wiecznych warstw pożarowych z ul. Poniatowskiego, została uznana za charakterystyczną dla ceramiki o cechach tradycyjnych²⁸. Ten sposób zdobienia we Wschodniej Białorusi występuje rzadko, a charakterystyczny jest dla Zachodniej Białorusi. Powszechnie stosowany od XIV w. jest najczęściej ryty grzebieniem na barku lub brzuścu²⁹. Żłobki dookolne są charakterystyczne zwłaszcza dla ornamentyki garnków brunatnych³⁰. Stwierdzone w jednym przypadku wygładzanie powierzchni żłobkowanej za pomocą twardego i elastycznego tworzywa (skóry?) uznać należy za reminiscencję technik wczesnośredniowiecznych³¹. Ornamentyka naczyń stalowoszarych była uboga już w najstarszym okresie rozwoju ceramiki późnośredniowiecznej. Ograniczała się do kilku żłobków poziomych, czasem w układzie ornamentacyjnym z polerowaniem. W badanym materiale zidentyfikowano wyświecanie występujące w postaci grup pionowych linii lub zygzaka oraz ukośnej kraty (ryc. 4: 2). Wyświecanie w postaci m.in. ukośnej kraty oraz pionowych pasów i zygzaka zdobiło powierzchnie naczyń znalezionych w Dubnie, w powiecie bielskim³². W lokalnej tradycji, widocznej w wytwórczości ceramiki wiejskiej, wątki wyświecania przybierały formę wielokrotnych powtórzeń zamasyzłej elipsy, czasem krzyżującej się ze sobą, rozwiniętej sprężyny, wiązki pionowych linii, jodełki, ukośnej kratki, tak zwane zaksy, lub całą powierzchnię naczynia wygładzano pionowymi liniami³³.

Wśród form naczyń najliczniejszą grupę tworzą garnki i naczynia garnkowate. Ich stosunkową jednolitość charakteryzuje esowaty profil (ryc. 4: 1A-C). Brak występowania cylindrycznych szyjek, będących pozostałością techniki wczesnośredniowiecznego garncarstwa, na ziemi chełmińskiej charakterystyczny jest dla okresu od poł. XV w.³⁴ Wyraźna jest obecność fragmentów naczyń z brzegami o zaokrąglonych krawędziach. Takie naczynia o wypale redukcyjnym występują w materiale zabytkowym starej Warszawy, datowanym już od 2. poł. XIV w. Wśród nich są formy o krawędzi zaokrąglonej i wyodrębnionej od wewnątrz. Znane są również z badań stanowisk zamkowych z XIV-XV w.³⁵ Fragmenty form garnkowatych z pogrubionymi brzegami, z wrębami na pokrywę i bez nich, datowane zostały w Raciążku na XV w.³⁶ Mimo dostrzeżonego nawiązania morfologii naczyń garnkowatych do pochodzących z XIV-XV-wiecznego Mazowsza, ceramikę z warstw niwelacyjnych ul. Poniatowskiego datowano na XVI w.³⁷ Formy brzegów o zaokrąglonych krawędziach (ryc. 3: 2, 9; 4: 1A-B) były bardzo popularne w ruskiej i białoruskiej ceramice XII-XIV w.³⁸ Wśród garnków XIV-XV-wiecznych na Białorusi występowały również naczynia bez szyjek, z brzegami wychodzącymi bezpośrednio z barku (ryc. 4: 1B). Pod koniec XV i w XVI w. upowszechniły się formy z zaokrąglonym barkiem, a szyjka staje się niska lub w ogóle zanika. Typ garnka z odgiętym i zaokrąglonym lub ukośnie ściętym brzegiem, wyodrębnionym uskokiem tektoniki barku (ryc. 3: 6) zanikł w końcu XV w.³⁹ W Polsce, w zespołach ceramiki z XIV-XV w., wystąpiły zbliżone formy o esowatym profilu i pogrubionej, zaokrąglonej krawędzi, w tym także z tendencją do wyodrębniania granicy szyjki i brzuśca⁴⁰. Garnki z Mielnika (przy ul. Strażackiej) charakteryzowały się także występowaniem zaokrąglonego, pogrubionego brzegu. Naczynia takie, z wrębami na pokrywę, ornamentowane grupami nieregularnie rytych żłobków, uznano

za pochodzące z XVII-XVIII w. Wśród nich wystąpiły ułamki naczyń wypalonych w mieszanej atmosferze utleniająco-redukcyjnej, zaliczane do grupy przejściowej B/D⁴¹. Nieliczne fragmenty brzegowe o zaokrąglonej krawędzi i z wrębem na pokrywie są także związane z tradycją sięgającą XIV w., a występują one aż po schyłek wieku XVI⁴².

Naczynia z brzegiem ostro odgiętym pod kątem i krawędzią prostą lub ściętą i zaokrągloną (ryc. 4: 1C) należą do form młodszych, co potwierdzają znaleziska z obrębu obiektu 2 (ryc. 3: 1). Na ul. Poniatowskiego wystąpiły w warstwach nowożytnych, datowanych na koniec XVII w. do początku wieku XIX⁴³. W Białymstoku ich fragmenty datowano na 2. poł. XVIII w.⁴⁴ Naczynia z krótkim brzegiem, odgiętym pod kątem i zaokrągloną krawędzią, wystąpiły w Berezie Kartuskiej razem z XVIII-wiecznymi znaleziskami⁴⁵.

Dzbany są formą także charakterystyczną dla garncarstwa późnośredniowiecznego⁴⁶. W materiale zabytkowym z Bielska wystąpiły fragmenty zaledwie trzech form z prostymi i słabo wykształconymi brzegami (ryc. 3: 4, 4: 1E). Naczynia z prostym wylewem odgiętym na zewnątrz były najliczniejsze w warstwach V poziomu osadniczego klasztoru w Trzemesznie⁴⁷. Charakterystyczne są również dla miejscowej ceramiki XVIII-wiecznej⁴⁸. Dzbany wykonano w technice wypału redukcyjnego, stąd też polerowanie było prawie wyłącznym sposobem ich zdobienia⁴⁹. Mocowanie górnego zaczepu ucha pod krawędzią charakterystyczne jest na Białorusi od 2. poł. XVII-XVIII w. Wtedy też profil wylewu dzbanów ulega uproszczeniu⁵⁰.

Z materiału ceramicznego wyodrębniono kilka form mis: zaopatrzoną w krótką, poziomą kryzę oraz stożkowate z cylindrycznym brzegiem (ryc. 4: 1D). Głębokie misy z szerokim, poziomym wylewem rozpowszechniły się w okresie późnośredniowiecznym. W garncarstwie ziemi chełmińskiej formy o wywiniętym na zewnątrz brzegu wytwarzane były do poł. XV w. Od końca XVII do XIX w. stały się proste, zaokrąglone i zagięte do wnętrza (Typ. IV i VI na Białorusi)⁵¹. Również głębokie misy-makutry, charakterystyczne dla zespołów ceramiki późnośredniowiecznej i nowożytnej, znane były od XIV w.⁵² Formy prawie cylindryczne o lekko złagodzonej linii profilu były charakterystyczne dla Zachodniej Białorusi⁵³. Misy z krótką kryzą i wrębem na pokrywie wyodrębniono z warstw XVI-wiecznych na ul. Poniatowskiego w Bielsku Podlaskim⁵⁴.

Inną formę prezentują stożkowate naczynia z cylindrycznym wylewem i załamaną linią ścianek (ryc. 4: 1D). Formy takie występują już od XIV w.⁵⁵ Znajdują miejscowe analogie w materiałach ceramicznych z terenu rezydencji Sapiechów w Dubnie (pow. bielski), jednak najczęściej występują w późniejszym okresie, zwłaszcza późnonowożytnym. Potwierdzają to znaleziska z Mielnika, Białegostoku i Berezy Kartuskiej⁵⁶.

Makutra z dookólnym listwowatym zgrubieniem i ściętą krawędzią (ryc. 3: 10) znajduje analogie na Białorusi. Z pogrubionym symetrycznie lub asymetrycznie poziomo ściętym brzegiem wystąpiły w warstwach XVII-XVIII-wiecznych⁵⁷. W przypadku makutry z Bielska to technika jej wykonania na kole szybkoobrotowym, skład masy ceramicznej i stosunkowo niewielka grubość ścianek wskazują na młodszy wiek jej powstania.

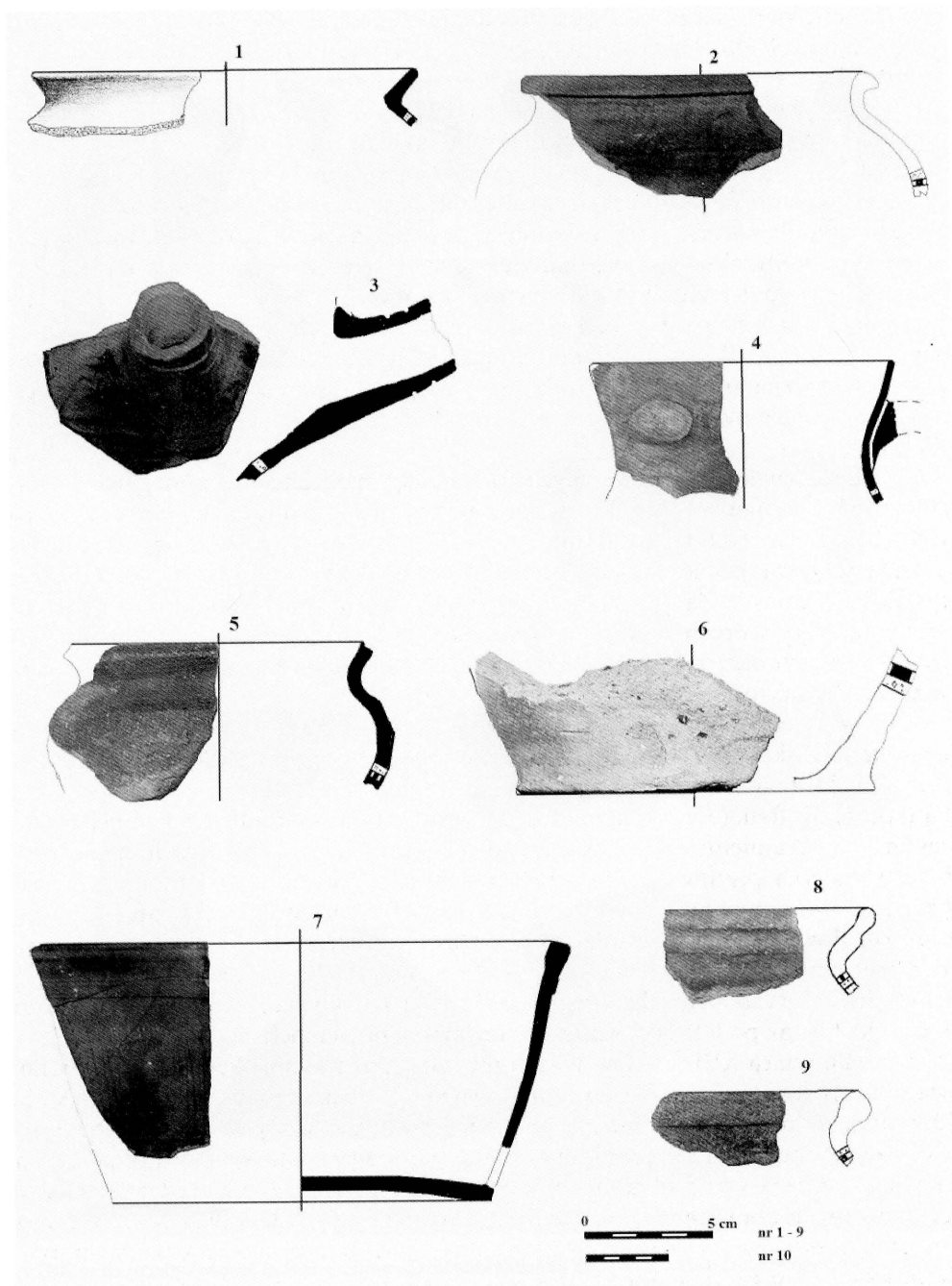
Drobny fragment miski pseudomajolikowej datować należy stosunkowo późno. Misy malowane w kwiaty wyrabiała na Podlasiu nawet współczesne warsz-

taty garncarskie⁵⁸. Naczynie to zostało dobrze wypalone, wykonane z oczyszczonej gliny z niewielką ilością drobnego piasku, o jednolitym, szczelnym przełamie, podobnie jak ceramika z Zamku Królewskiego w Warszawie⁵⁹.

Fragment naczynia z pustą rączką (ryc. 6: 12), w której umieszczano drewniany uchwyt, stanowi część patelni. Formy takie znane są z mazowieckich stanowisk XIV-XV w.⁶⁰ Patelnie były naczyniami trójnożnymi z tulejkowatymi uchwytami, różniącymi się kształtami i rozmiarami. Wnętrze omawianego egzemplarza zostało wypolerowane. Trójnożki występowały także w okresie nowożytnym, przy czym w Strzelnie na wzgórzu klasztornym nie stwierdzono wyraźniejszych różnic chronologicznych⁶¹. Na Białorusi najstarszą taką formę odkryto w Mirze i datowano na koniec XV w. Szeroko rozpowszechniły się tu dopiero w XVI, a zwłaszcza w XVII w. Zagładzanie powierzchni patelni, noszących ślady opalenia, zostało uznane za cechę charakterystyczną tych naczyń⁶². Naczynie na trzech nóżkach, znalezione na ul. Poniatowskiego w Bielsku, datowano na około połowę XVII w.⁶³

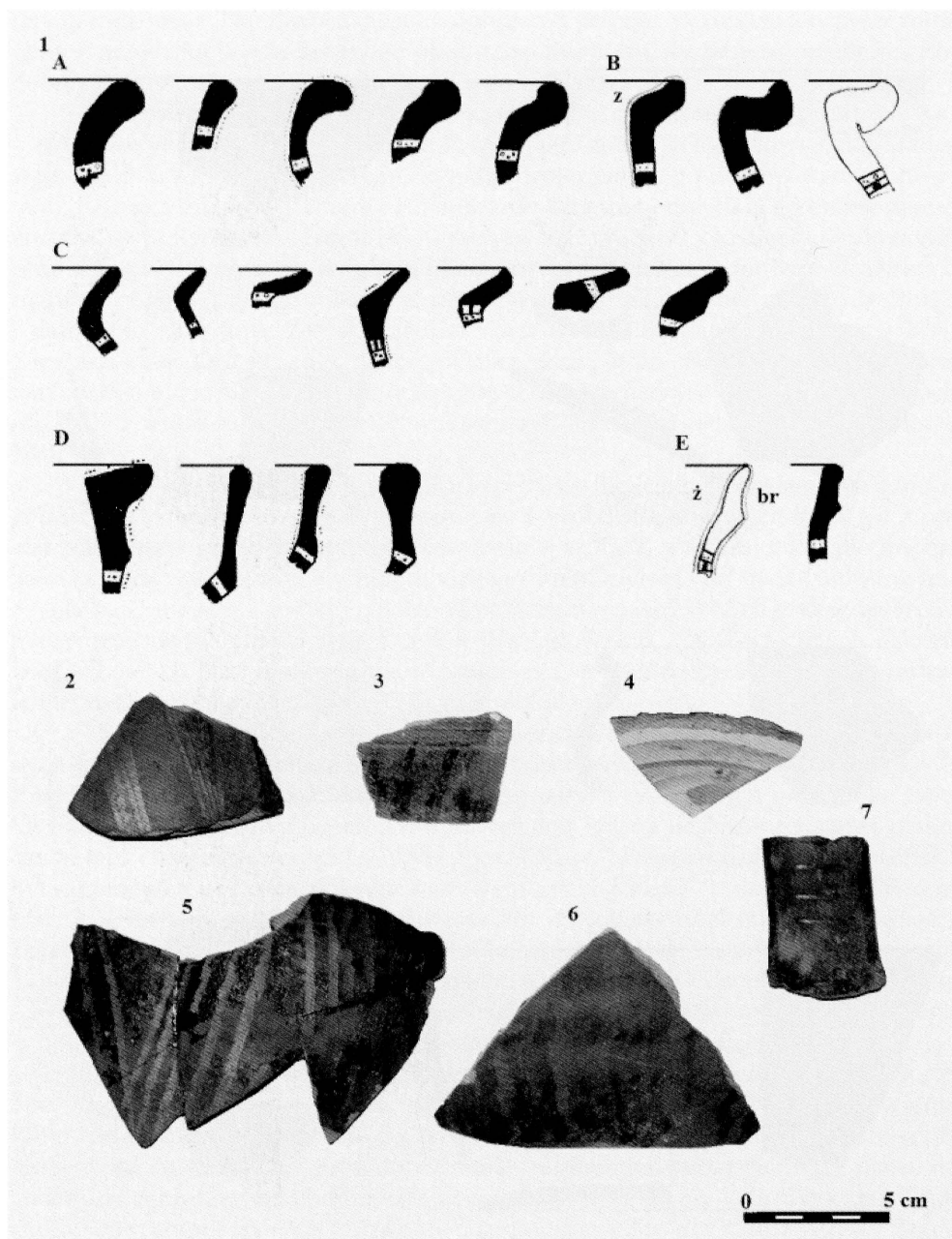
Listę znalezisk ceramicznych uzupełniają nieliczne fragmenty naczyń fajansowych i kamionkowych. Występowanie wyrobów fajansowych łączy się z powstaniem pierwszych manufaktur najwcześniej w XVIII w. Kamionka jako import zaczęła napływać dopiero u schyłku późnego średniowiecza do siedzib administracji lokalnej i miast⁶⁴. Zabytki znalezione w Bielsku przy ul. 3 Maja wykazują cechy rozwiniętej wytwórczości współczesnej. Naśladownictwa XVI-wiecznych naczyń kamionkowych oraz nieliczne ułamki naczynia siegburskiego i kamionki westerwaldzkiej odkryto wcześniej na ul. Poniatowskiego⁶⁵.

W trakcie prowadzonych badań znaleziono tylko nieliczne ułamki zdobionych kaflów. Kilka fragmentów ornamentowanych wydobyto z rejonu budynku 1. Znajdował się na nich reliefowy motyw geometryczno-roślinny i niewysoka ramka (ryc. 5: 3). Reliefowy ornament umieszczany był na licach w tej samej płaszczyźnie co obramienie od poł. XV do pocz. XVI w.⁶⁶ Drugim rodzajem znaleziska była dachówka piecowa pokryta motywem „rybiej łuski” i zielonym szkliwem (ryc. 5: 1). Ornament taki, powlekany również wielobarwnymi szkliwami, umieszczano na dużych kaflach, osłaniających sklepienia piecowe, zwanych dachówkami. Ten typ zdobienia nawiązywał do sposobu krycia dachów dachówką karpiówką i był charakterystyczny dla drugiego okresu rozwoju kaflarstwa obejmującego 1. poł. XVI w. aż po lata 60.⁶⁷ Kafle z polewami w odcieniach zieleni są charakterystyczne dla końca XVI w., choć występują wówczas również kafle nieszkliwione. Specyficzny jest także pasmowy układ ornamentu utworzony przez zestawienie kilku kaflów o spłaszczonym reliefie, tworzących motyw kontynuacyjny. Kafel z ornamentyką dachówki był prawdopodobnie fragmentem takiej dekoracji pieca, na co wskazuje brak wyodrębnionych i podniesionych brzegów w linii bocznej. Brak profilowanych obramień jest również charakterystyczny dla kaflów z XVI w. Brzeg w dolnej części zagięty do dołu zbliża do klasy „c” tego typu⁶⁸. Analogiczny motyw umieszczony został na kaflu gzymsowym środkowym, z 2. poł. XVI w. z zamku w Odrzykoniu, dachówce piecowej z XVI w. zamku w Raciążku oraz na dachówce piecowej z połowy XVI w. z zamku w Liwie⁶⁹. Przyjętą chronologię potwierdza odkrycie fragmentów innej dachówki piecowej na ul. Poniatowskiego w Bielsku w warstwie XVI-wiecznej⁷⁰.

3. Bielsk Podlaski. Ceramika z badań archeologicznych w 2012 r. Chata nr 2 (1, 7); ul. Kościuszki (2-3, 5-6, 8-9); ul. 3 Maja (4). Rys. i fot. L. Pawlata.

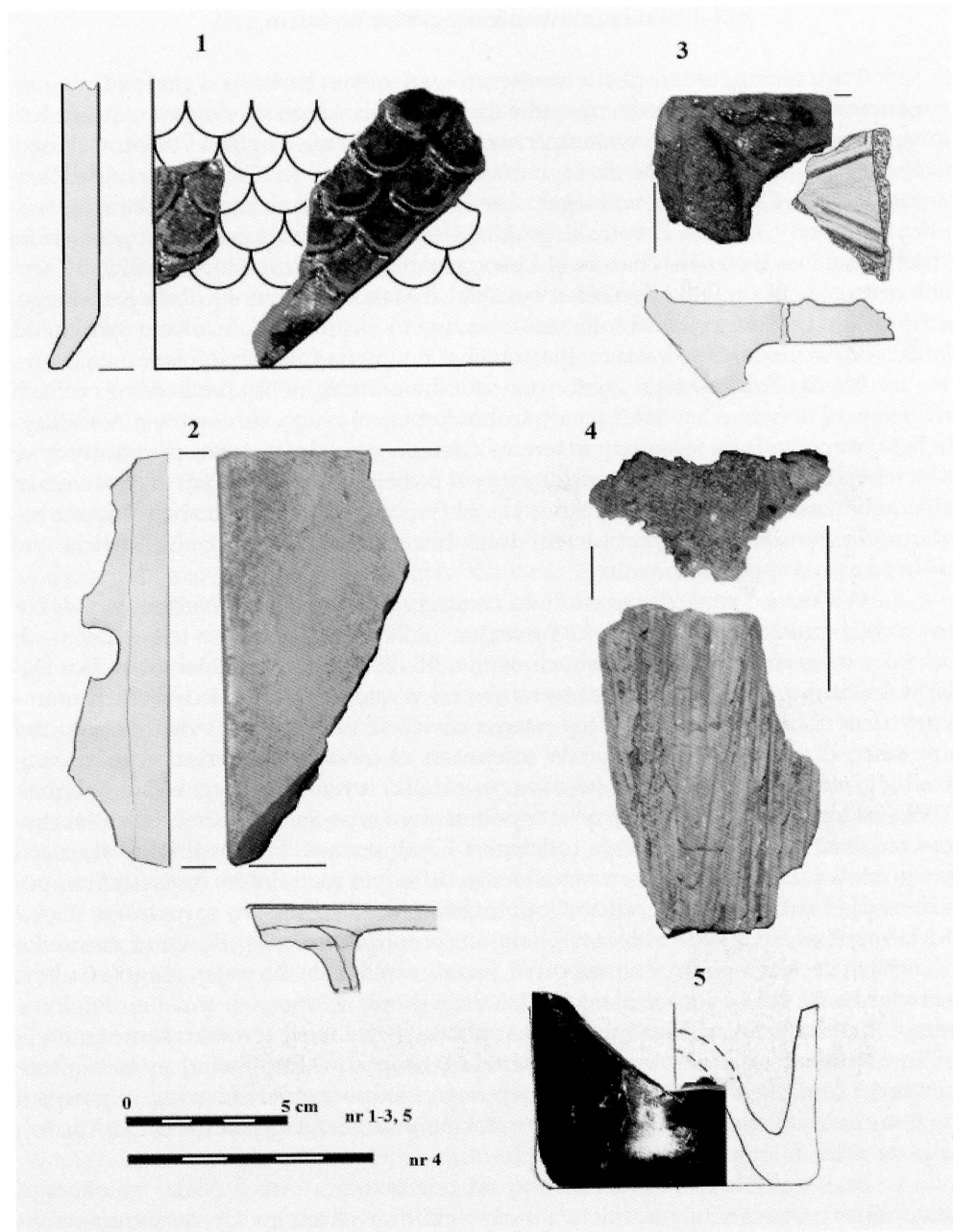
Bielsk Podlaski. Pottery from archaeological investigations conducted in 2012. Cottage no. 2 (1, 7); Kościuszki Street (2-3, 5-6, 8-9); 3 Maja Street (4). Drawing and photo: L. Pawlata.

4. Bielsk Podlaski. Ceramika z badań archeologicznych w 2012 r.
Profile brzegowe garnków (1 A-C), mis (1 D)
oraz wybór fragmentów ornamentowanych (2-7).

Rys. i fot. L. Pawlata.

Bielsk Podlaski. Pottery from archaeological investigations conducted in 2012.
Edge profiles of pots (1 A-C), and bowls (1 D) and a selection of decorated fragments (2-7).
Drawing and photo: L. Pawlata.

5. Bielsk Podlaski. Zabytki z badań archeologicznych w 2012 r.
Chata nr 2 (2); chata nr 1 (1, 3, 4); ul. 3 Maja (5).

Rys. i fot. L. Pawlata.

Bielsk Podlaski. Historical monuments
from archaeological investigations conducted in 2012. Cottage no. 2 (2);
cottage no. 1 (1, 3, 4); 3 Maja Street (5).
Drawing and photo: L. Pawlata.

Podsumowanie wyników badań

Historyczny układ ulic w strefie prowadzonych badań jest praktycznie niezmieniony. Z 1779 r. pochodzi opis ulic Bielska Podlaskiego sporządzony przez Komisję Dobrego Porządku, powołaną przez króla Stanisława Augusta Poniatowskiego. Główna ulica Rynek znajdowała się naprzeciwko Ratusza (od Sienkiewicza do Kazimierzowskiej). Od kościoła wybiegała ulica Poświętna. Od niej odchodziła wówczas ulica bez nazwy, obecnie Żeromskiego. Ulica Kościuszki nosiła nazwę Kłopotowskiej i łączyła się z ul. Zarynek (obecnie 11 Listopada). Od styku ulic Kłopotowskiej i Zarynek rozpoczynał się Trakt Brański. Obecna ul. 3 Maja nosiła nazwę Placu Końskiego, a w okresie rządów pruskich otrzymała nazwę ul. Szerokiej. Ulica Knyszyńska, od lat 30. XIX w. przemianowana na Białostocką, stanowiła trakt wylotowy⁷¹.

Na ul. Żeromskiego znaleziono zaledwie 2 fragmenty ceramiki o cechach wczesnych, w tym jeden należący do technologicznej grupy surowcowej A. Odkryto je w bezpośrednim sąsiedztwie terenu zajętego w średniowieczu przez jurydękę kościelną. Brak znalezisk przy historycznym pasie komunikacyjnym ul. Poświętnej znajduje uzasadnienie w zniszczeniu tej strefy. Stwierdzono tu liczne wkopy z zawartością wymienionego gruntu, warstwy niwelacyjne i ślady innych współcześnie prowadzonych prac ziemnych.

Większość znalezisk wydobyto ze strefy północnej ul. Kościuszki, położonej najbliżej historycznej jurydyki *Poświętne* i kościoła. Znaleziono tu na kolejnych odcinkach, spośród wyodrębnionych ośmiu, 18, 29 i 15 fragmentów ceramiki. Dalej w kierunku południowym zarejestrowano występowanie pojedynczych ułamków naczyń. Intensywność występowania znalezisk uzależniona była od obecności i miąższości warstwy osadniczej. W miejscach jej zaniku, bądź znacznego zmniejszenia grubości, występowały pojedyncze zabytki lub nie było ich wcale (odcinek 5 i 7). Jest to uzasadnione znacznym stopniem niwelacji nawarstwień w strefie skrzyżowania ulic Kościuszki i 3 Maja (odcinek 4 i 5) dokonanej kilkakrotnie w okresach przebudowy. Liczne ślady osuszania terenu drobnym materiałem organicznym potwierdzają funkcjonowanie ulicy Kłopotowskiej w XIV i XV w., zarówno w części od strony kościoła, jak i położonej dalej na południe (odc. 6). Również ceramika o cechach technologii średniowiecznej znajdowana była na całej długości ulicy, potwierdzając historycznie ustaloną lokalizację wsi Kłopoty, a później dzielnicy miasta Bielska⁷². Zwraca uwagę fakt, że zabytki związane z tym okresem stanowią 85% wszystkich znalezisk w pasie dawnej ul. Kłopotowskiej. Świadczy to o intensywności osadnictwa późnośredniowiecznego i jednocześnie zniszczeniu górnych poziomów osadniczych dokonanym w trakcie prac niwelacyjnych, realizowanych w poprzednich latach.

Brak zabytków zarejestrowano na odcinku nr 1 ul. 3 Maja, położonym zasadniczo poza strefą osadnictwa późnośredniowiecznego i wczesnonowożytnego oraz na odcinku nr 5, znajdującym się po wschodniej stronie skrzyżowania z ul. Kościuszki. Przyczyną tego może być znaczny stopień zniwelowania terenu i usunięcia warstwy kulturowej, podobnie jak na przyległym odcinku 4 ul. Kościuszki. W obrębie odcinka 4, w strefie bezpośrednio związanej ze skrzyżowaniem ul. 3 Maja i ul. Kościuszki, zarejestrowano występowanie reliktów zniszczonych budynków drewnianych.

Organizacja historycznej przestrzeni miejskiej

Badania archeologiczne prowadzone w strefach starych miast pozwalają na weryfikację ustaleń ich organizacji przestrzennej, określonej na podstawie wyników badań źródeł historycznych. Źródła pisane i opracowania są w omawianym przypadku dosyć ubogie i nieliczne. Najwartościowszym z nich jest praca Józefa Jaroszewicza *Historyczno-statystyczne opisanie miasta Bielska*⁷³, napisana w większości na podstawie nieistniejących już dzisiaj dokumentów.

Układem przestrzennym miasta zajął się po wojnie Stanisław Herbst⁷⁴ oraz Anna Czapska przy okazji omawiania założeń barokowych w miasteczkach podlaskich⁷⁵. W 1990 r. Anna Czapska oraz Jerzy Zieleniewski dokonali prób rekonstrukcji rozplanowania średniowiecznego miasta w oparciu o źródła historyczne⁷⁶.

Bielsk Podlaski funkcjonował jako rozwinięty ośrodek miejski już od średniowiecza. W traktacie pokojowym, podpisanym w 1366 r., określono jego przynależność do władztwa litewskiego. Po krótkotrwałym panowaniu książąt mazowieckich w latach 1382-1408(?) oraz 1440-1444 gród powtórnie powrócił w granice Litwy za panowania Kazimierza Jagiellończyka i trwał w nich aż do początku XVI w., kiedy to utworzono województwo podlaskie⁷⁷. Miasto było ważnym miejscem odbywających się tu sejmików szlacheckich. Najbardziej znanym z nich był sejm z 1564 r., na który przybył król Zygmunt August wraz ze swą królewską i dostojnikami państwowymi. Na tym sejmie dnia 22 lipca piorun uderzył w zamek, który całkowicie spłonął⁷⁸. Do dziś nie jest udokumentowana pewna lokalizacja tego zamku.

Miejsce, na którym znajdował się wczesnośredniowieczny gród, określono nazwą *Kozie* (*Koziszczce*) w XVI-wiecznym akcie pomiaru włócznej. W lustracji miasta, dokonanej sto lat po pożarze zamku, wzmiankowano o kopcu, na którym niegdyś stał zamek albo dwór⁷⁹. Dziewiętnastowieczni badacze historii Podlasia wiązali miejsce lokalizacji zamku z terenem grodziska. Pisał o tym m.in. Fiodor Wasiljewicz Pokrowski. Powołując się na przekaz latopisu, umieścił ustanowienie w zamku załogi wojskowej przez księcia Mścisława w 1289 r. Bazując na lustracji Dybowskiego, określił wymiary wzgórza zamkowego⁸⁰. Było ono zaopatrzone w wał ziemny i obniżenie na wjazd. Obwód wewnątrz wałów wynosił 70 sążni (ok. 149 m) i na zewnątrz 120 sążni (ok. 256 m). Wysokość sięgała 7 sążni (15 m [?])⁸¹. Józef Jaroszewicz w monografii Bielska wspominał o wzniesionym w XIII w. drewnianym zamku z cerkwią bądź kaplicą, stojącym niegdyś na *Górze Zamkowej*. Również on opierał się na lustracji Dybowskiego, w której teren zamku szacował na 3 morgi i 6 prętów, zaś przestrzeń wewnętrzną między wałami po przekątnej na 11 prętów (ok. 47 m). Długość ogrodzenia zamkowego sięgała do 10,5 sznura (około 446 m). W przestrzeni znajdującej się poza nim, określonej na 2 morgi i 15 prętów, znajdowały się ogrody, dwa niewielkie sady, pastwisko koniuszych i miejsce na obóz w czasie pobytu na zamku króla⁸². Należy zwrócić uwagę, iż obwód części zamkowej jest znacznie większy niż grodziska i możliwe jest, że zabudowania pałacowe obejmowały przyległą część podgrodzia. Z taką lokalizacją zamku polemizował Jerzy Zieleniewski, twierdząc, że grodu nie należy wiązać z XIV-wiecznym zamkiem litewskim. Biorąc pod uwagę rejestr pomiaru włócznej miasta, lokował zamek w siatce ulic: ks. J. Poniatowskiego (dawnej Zamkowej), Narutowicza (Podzameckiej) i Mickiewicza (Zalubockiej)⁸³.

Motorem rozwoju organizmu wczesnomiejskiego stawały się nadania przywilejów. Wymierne korzyści gospodarcze przyniosły przywilej lokacyjny z 1430 r. oraz nadanie praw miejskich przez księcia płockiego Władysława w 1440 r. Zostały one rozszerzone w latach 1495-1501 przez króla Aleksandra Jagiellończyka. Uzyskane przywileje wpłynęły na rozwój przestrzenny miasta, który obejmował rozbudowę osady oraz pobliskich wsi⁸⁴. W 1495 r. Aleksander Jagiellończyk nadał miastu herb z wyobrażeniem stojącego wołu⁸⁵ wraz z przywilejem określającym granicę miasta. Biegła ona od wsi Koszele w kierunku rzeczki Krzywa i dalej do strumienia *Wiethuszewka*. Od strony północno-zachodniej, zachodniej i południowej granice wyznaczały sąsiednie wsie powstałe w wyniku osadnictwa mazowieckiego⁸⁶. Bielsk otoczony był sześcioma wsiami i przedmieściami dołączonymi z czasem do miasta. W niektórych z nich leżały włóki cerkwi bielskich. Oprócz starych jurydyk: Lubmajerowizny i Podzamcza utworzono nowe, kościelne: Poświętne i Podklasztorze⁸⁷.

Ważną rolę w życiu gospodarczym i politycznym miasta odgrywały odbywające się tu sejmiki szlacheckie, zwoływane w prawach państwowych lub samorządowych. W wyniku wojny polsko-szwedzkiej, w latach 1655-1660, Bielsk uległ prawie całkowitemu zniszczeniu. W mieście pozostało jedynie kilkadziesiąt zamieszkałych domów, prawie całkowicie zostało zniszczone rzemiosło. W 1673 r. zanotowano zaledwie 792 mieszkańców powyżej 10 lat i 210 mieszkających na przedmieściach. W Bielsku odbywały się trzy jarmarki rocznie i cotygodniowe targi. Działo 15 karczm, 4 młyny i nieliczni rzemieślnicy, którzy przeżyli wojny⁸⁸. Wojny i epidemie z pocz. XVIII w. dokonały kolejnych spustoszeń w odradzającym się mieście. Duży wkład w jego rozbudowę wniosła Izabela Branicka. Od 1760 r. podjęła do realizacji plan zagospodarowania miasta i porządkowania ulic. W 1779 r. wzniesiono murowany ratusz, w miejsce dawniej istniejącego drewnianego. Wybrukowano dzisiejszą ulicę Mickiewicza, zbudowano szpital oraz szkołę⁸⁹. Wzniesienie nowego ratusza stworzyło centrum miejskie z głównym traktem komunikacyjnym usytuowanym po stronie wschodniej – na ul. Mickiewicza. W XVIII w. powstała pierwsza cegielnia założona przez Izabelę Branicką. W latach 1779-1781 w Bielsku działała królewska komisja *Boni Ordinis* (Dobrego Porządku), która dokładnie opisała miasto i przedmieścia wiejskie oraz próbowała zaradzić wielu lokalnym problemom natury gospodarczej i społecznej. Lustracja, sporządzona przez Komisję, wykazała 269 zamieszkałych posesji oraz 97 rzemieślników. Najliczniejsi byli garbarze i kuśnierze. Główna ulica, prowadząca z południa na północ, była osią rozwijającego się osadnictwa. Przy tej drodze znajdowały się dwa klasztory: na północy – katolicki i po południowej stronie – prawosławny. Ośrodek żydowski ulokował się od wschodniej strony rynku dopiero w XIX w.⁹⁰

Bielsk leżał na ważnych szlakach handlowych. Przez miasto biegła droga z Drohiczyzna w kierunku Narwi, Grodna i Wilna⁹¹. Rozkwitał handel z Gdańskiem, za pośrednictwem portu w Narwi, głównie drewnem i wyrobami garbarskimi. Wzrosła znacznie liczba ludności. Kilka lat po pożarze zamku miasto weszło w skład Korony Polskiej. Liczyło wówczas ponad 550 domów i było największym na Podlasiu. Pożar z 1591 r. zniszczył większość jego zabudowy. Odbudowa miasta nie wywołała żadnych generalnych zmian w jego układzie przestrzennym. Nie odbudowano tylko szpitala i kaplicy św. Marcina⁹².

Wyniki badań archeologicznych w poszczególnych strefach miasta

Najwięcej informacji na temat historii funkcjonowania osadnictwa wnoszą badania wykopaliskowe. W trakcie nich rejestrowane są warstwy antropomorficzne wraz z materiałem zabytkowym oraz ich wzajemne relacje i odnoszące się do odkrywanych śladów historycznej zabudowy. Sposób pozyskiwania ruchomego materiału zabytkowego jest decydującym elementem umożliwiającym jego powiązanie z odkrytymi warstwami i relikdami budynków oraz określenie ich chronologii. W trakcie badań archeologicznych, prowadzonych w formie nadzoru, materiał zabytkowy ruchomy, fragmenty ceramiki i inne świadectwa działalności człowieka trafiają do rąk archeologa z reguły już po wydobyciu na powierzchnię. Wyrwany z kontekstu stratygraficznego nie jest już tak bogatym źródłem informacji. Może być wykorzystany do określania ram czasowych funkcjonowania osadnictwa poprzez zastosowanie w stosunku do zabytkowych znalezisk metody porównawczej, w zakresie analizy typologicznej i technologicznej. Mechaniczny sposób eksploracji obszaru historycznej zabudowy powoduje dodatkowo, że znaczna część zabytków ulega zniszczeniu lub nie zostaje zarejestrowana. Znacznie więcej informacji wnoszą badania wykopaliskowe, które prowadzono dotychczas w czterech miejscach: na grodzisku (stanowisko 1), podgrodziu wczesnośredniowiecznym przy ul. Zamkowej (stan. 2) oraz na terenie średniowiecznego miasta przy ul. Poniatowskiego i ul. Kopernika (stan. 4).

Strefa grodziska i osady podgrodowej

Badania sondażowe na grodzisku wczesnośredniowiecznym, określonym jako stanowisko 1 – *Góra Zamkowa*, przeprowadził w 1970 r. Wojciech Szymański. Chronologię zasiedlenia terenu określono na XII-XIII w. Stwierdzono tu również słabo czytelne ślady osadnictwa późnośredniowiecznego i nowożytnego⁹³. Materiał zabytkowy z tych badań nie został jednak dotychczas opracowany i brak jest informacji na temat użytkowania terenu w okresie funkcjonowania zamku litewskiego.

Podgrodowa osada wczesnośredniowieczna (stanowisko 2) została rozpoznana w 1976 r. przez Danutę Jaskanis we współpracy z Krystyną Bieńkowską (Chilmon) i Krzysztofem Burkiem. Ratownicze badania wykopaliskowe prowadzono tu w związku z porządkowaniem terenu. Odkryto wówczas relikty wczesnośredniowiecznej drewnianej zabudowy oraz ślady użytkowania terenu w okresie późnośredniowiecznym i nowożytnym⁹⁴. Kolejnych informacji dostarczyły nadzory archeologiczne. W 1997 r. odkryto przy ul. Zamkowej relikty zabudowy drewnianej i zabytki z okresu pocz. X-XII w.⁹⁵ Badania na ul. Zamkowej nr 11 potwierdziły istnienie śladów osadnictwa późnośredniowiecznego i nowożytnego⁹⁶.

W 2003 r. przeprowadzono ratownicze badania wykopaliskowe na ul. Poniatowskiego 141. Wykopy usytuowano w sąsiedztwie osady podgrodowej, ale po drugiej stronie rzeki Lubki przy dawnej ul. Zamkowej 3. Badaniami kierował Jerzy Maciejczuk. Ich strefa zlokalizowana została na terenie pomiędzy grodziskiem a cerkwią św. Michała Archaniola, dawnym monasterem i cerkwią św. Mikołaja oraz przypuszczalną lokalizacją zamku bielskiego. Odsłonięto wówczas pojedynczy

nowożytny grób szkieletowy bez wyposażenia oraz relikty drewnianej konstrukcji. Wśród ponad 17 000 fragmentów ceramiki zaledwie 1% pochodzi z wczesnego średniowiecza. Pozostałe datowano na okres od późnego średniowiecza po XX w., a kafle na poł. XVI-XVII w.⁹⁷ Na podstawie wyników badań można przypuszczać, że podmokłe obszary były niezagospodarowane, a osadnictwo grupowało się na suchych kępach. Dopiero po pożarze zamku i miasta, w wyniku podniesienia warstwami pochodzącymi z pogorzeliska, tereny te zostały przystosowane do użytkowania⁹⁸. Znaleźisko pojedynczego grobu oraz szczątków innych, zniszczonych pochówków, wiązać należy ze skrajem cmentarza monasteru *Nikolskiego*. Pochówki znajdowały się na południe od ul. Zamkowej oraz pod jej nawierzchnią, co świadczy, że ulica mogła być przesunięta nieco na północ lub kończyła się, dochodząc do cmentarza. Pod koniec XVIII, lub w początkach XIX w., wzniesiono tu budynek⁹⁹. Cmentarz w tej strefie już wtedy nie funkcjonował. Prawdopodobnie już przed 1430 r. istniały w mieście świątynie katolicka i prawosławna, jednak najstarszą świątynię wiąże się z zamkiem¹⁰⁰. Nadal nieznane jest miejsce usytuowania cmentarzy z okresu funkcjonowania wczesnośredniowiecznego grodu, zwykle lokalizowanych przy świątyniach i kaplicach.

Poszukiwania reliktyw zamku litewskiego

Odrębna jurydyka starościńska była najstarszą dzielnicą miasta, przylegającą do zamku¹⁰¹. Badania archeologiczne, w związku z próbą lokalizacji warowni litewskiej, prowadzono na obszarze położonym pomiędzy ulicami Mickiewicza, Poniatowskiego i Narutowicza. Miały one jednak charakter obserwacji powierzchniowych i dokonywanych w trakcie nadzorów archeologicznych. Na podstawie znalezisk określono miejsce, w którym mógł wznosić się zamek, w obrębie wspomnianych wyżej ulic i oznaczono jako stanowisko numer 6. Wymiary obszaru zabytkowego, po przeprowadzonych odwiertach glebowych, określono na 133x165 m. W rejonie tym znaleziono kilkanaście fragmentów ceramiki datowanej na XIV-XVI w.¹⁰² Nie natrafiono jednak na pozostałości murów zamkowych lub konstrukcji z nim związanych. W wyniku nadzoru archeologicznego, przeprowadzonego w 1996 r. na ul. Narutowicza (dawnej Podzameckiej), lokalizacja zamku również nie znalazła wyraźnego potwierdzenia. W warstwie zalegającej pod piaszczystą podsypką wystąpiły fragmenty ceramiki, kości zwierzęcych i okruchy cegieł. Silnie pokruszone cegły, tworzące warstwę wyrównującą, znajdowały się na wysokości domu nr 17 i pod moszczeniem przy posesji nr 30. W czasie prac zlokalizowano także dwa drewniane słupy. Z powodu niezachowania się innych elementów konstrukcji niemożliwe stało się ustalenie ich funkcji. Na posesji nr 16 odsłonięto relikty studni drewnianej o nieustalonej chronologii. Ponadto na trzech odcinkach ulicy stwierdzono występowanie moszczenia z gałęzi i faszyny, zalegających na głębokości 40 cm. Zebrany materiał zabytkowy wydatowany został na późne średniowiecze i okres nowożytny¹⁰³. Brak pozostałości konstrukcji budowlanych jest w tym przypadku raczej efektem niedostatecznego stanu przebadania stanowiska. Jak podaje XVI-wieczny kronikarz Gwagnin: *...zamek był drzewiany ale spalony...*¹⁰⁴, więc jedynymi pozostałościami po nim mogą być kamienie fundamentowe oraz elementy zagłębione w ziemi: słupy i piwnice.

Strefa rynku lokacyjnego

Rozwój średniowiecznego osadnictwa jest efektem nadania praw wójtowskich dla Bielska w 1430 r. i powstania nowej dzielnicy, tzw. miasta lackiego, przy drodze prowadzącej z Korony na Litwę. Wówczas stara osada zamkowa straciła swe dawne znaczenie. Do czasu nadania praw miejskich w 1495 r. w Bielsku istniały dwa ośrodki podlegające różnym prawom: zamkowy i miejski¹⁰⁵. Utworzony w XVI w. rynek miejski usytuowano przy głównej ulicy nazywanej Wielką, Szeroką, a następnie Rynkową. Wraz z ratuszem, znajdującym się w jego centralnym punkcie, stał się centrum rozwijającego się miasta¹⁰⁶. Rozbudowa tego centrum nastąpiła w kierunku obecnej ul. Mickiewicza, która już w XV w. była główną arterią miasta¹⁰⁷.

Po południowej stronie rynku, na ul. Sienkiewicza, badania w formie nadzorów archeologicznych prowadzono w 2004 r. w związku z budową pawilonu handlowo-usługowego oraz przyłączy instalacyjnych do budynku ratusza. Nie zarejestrowano jednak warstw osadniczych starszych niż XVII-wieczne. Chronologię osadnictwa określono na podstawie zabytków archeologicznych¹⁰⁸. Również badania w strefie północnej pierzei rynku wykazały obecność nowożytnego materiału ceramicznego datowanego od XVII w.¹⁰⁹ Na taki wynik badań miał wpływ charakter prac ziemnych, prowadzonych w warstwach niwelacyjnych. Teren badań został zniszczony podczas prowadzonych poprzednio działań inwestycyjnych.

Intensywność zasiedlenia dzisiejszej ul. Mickiewicza potwierdza nadzór archeologiczny, związany z budową kamienicy *Ratuszowa*, a przeprowadzony w 1995 r. W czasie tych prac pozyskano różnorodny materiał zabytkowy składający się z fragmentów ceramiki, kafli piecowych, przedmiotów szklanych i metalowych. Łącznie znaleziono 188 ułamków naczyń glinianych o chronologii sięgającej wstecz do XV w. Warstwa kulturowa miała miejscami 2 m miąższości, świadcząc o intensywności gospodarczego użytkowania. W profilach stwierdzono rowy fundamentowe oraz 3 poziomy bruków kamiennych, którymi mogły być wyłożone boczne uliczki. W wykopie wyodrębniono warstwę będącą prawdopodobnie pozostałością glinianych podłóg domów¹¹⁰. W pobliżu ul. Mickiewicza odkryto szczątkowo zachowany bruk oraz zebrano ceramikę datowaną od średniowiecza do XX w.¹¹¹ W 2007 r. w strefie tej ulicy prowadzono prace przy linii energetycznej. Stosunkowo nieznaczna głębokość wykopów instalacyjnych (do 1 m) pozwoliła jedynie na obserwację górnych warstw nasypowych, w których stwierdzono obecność wyłącznie współczesnego materiału datującego¹¹².

Jurydyka poświęcińska

Zabudowa rozwijała się zwykle wokół centrów miastotwórczych, którym w przypadku ul. Kościuszki (Kłopotowskiej) była świątynia katolicka. Budowa kościoła parafialnego, jak również podległych mu karczm, placów i urzędów tworzących nową jurydykę pod nazwą *Poświętne*, przesądziła o dalszym kierunku ekspansji przestrzennej miasta. Zlokalizowany między ulicą a rynkiem, został odgradzony od przestrzeni rynku zabudowaną pierzeją rynkową z ogrodami na zapleczu

domów. Świątynię wybudowano najpóźniej około połowy XV w. Świadczą o tym pochodzące z tego okresu dokumenty dotyczące nadań na rzecz parafii i plebana bielskiego¹¹³. Świątynia początkowo była drewniana, kolejno odbudowywana po pożarach w 1492 i w 1674 r. Obecna, murowaną architekturę otrzymała w 1783 r. z fundacji Izabeli Branickiej. Jedynie północna część dawnej ul. Kłopotowskiej, znajdująca się w bezpośrednim sąsiedztwie kościoła, ulicy Poświętnej i Żeromskiego (wówczas bez nazwy) stanowiła południowy fragment osady *Poświętne*, w tej części rozwiniętej najwcześniej w 2. poł. XV w.¹¹⁴ Ziemia położona na północ od rynku aż do klasztoru Karmelitów należała do parafii (1430 r.) i klasztoru (1638 r.)¹¹⁵. Jurydyka *Poświętne* jest jedną z najstarszych na Podlasiu. Wydzielona została w 1430 r. przez księcia Witolda, który, ustanawiając wójtostwo bielskie, wydał jednocześnie przywilej na założenie kościoła farnego pw. Narodzenia NMP i św. Mikołaja. Jednak dopiero Zygmunt Stary pozwolił duchowieństwu osadzić poddanych na gruntach kościelnych, co umożliwiło powstanie osady na terenie jurydyki poświęcińskiej. Przy strumieniu Seret, wypływającym z księżowskich stawów, wzniesiono szpital i kaplicę pw. św. Marcina. Zapewne również na gruntach jurydyki, przy kościele, funkcjonowała szkoła. Osiedlali się tu przedstawiciele różnych wyznań, a jurydyka przetrwała aż do XVIII w.¹¹⁶ Powstanie osady *Poświęcińskiej* wiąże się z działalnością wójta osadzającego w obszarze jurydyki wójtowskiej osadników wyznania katolickiego. Stąd nazywana była osadą łacką¹¹⁷. Przy strumieniu Seret rozwijały się warsztaty garbarskie. W 1580 r. było ich w Bielsku już 54, a do XVIII w. miejscowy ośrodek garbarski stał się największy na Podlasiu¹¹⁸. W końcu XVIII w. znajdowało się tu jeszcze 38 warsztatów¹¹⁹.

Dotychczasowe badania w strefie jurydyki *Poświętne* obejmowały nadzory archeologiczne prowadzone przy okazji niewielkich inwestycji. W ich trakcie nie odkryto śladów późnośredniowiecznego osadnictwa, a jedynie ceramikę nowożytną. Badania te zajmowały jednak odcinki ul. Żeromskiego, pozostające na peryferiach historycznego osadnictwa¹²⁰. Brak śladów osadnictwa późnośredniowiecznego znajduje uzasadnienie w stosunkowo długim pozostawianiu pasa ulicy jako drogi granicznej, biegnącej na zapleczu działek z zabudową koncentrującą się przy ul. Kościuszki i Poświętnej. Potwierdziły to wyniki omawianych badań.

Wyniki badań na ul. Krynicznej pozwoliły ustalić, iż północna część jurydyki została włączona w strefę zabudowy miejskiej stosunkowo późno, dopiero w XVIII-XIX w., z uwagi na niekorzystne warunki hydrograficzne. Podczas prac odkryto relikty zabudowy drewnianej, a także studni. Jest to prawdopodobnie pozostałość budynków istniejących tu jeszcze na początku XX w. Badany obszar znajdował się niegdyś w obniżeniu związanym z przepływającym w tym miejscu strumieniem Seret. Organizował on życie w tej części miasta, stając się głównym powodem zakładania warsztatów garbarskich¹²¹.

Osada Kłopoty

Dawna ulica Kłopotowska związana była nazwą z osadą Kłopoty, która została zasiedlona już w 2. poł. XIV w. Ulica usytuowana na zachodniej granicy historycznego miasta była jednocześnie początkiem traktu brańskiego i osią wsi Kłopoty. J. Zieleniewski uważa, że otwarta osada Kłopoty stanowiła część zamko-

wego zespołu osadniczego, związanego z litewskim zamkiem, znajdującym się za skrzyżowaniem ul. Żalubockiej z ul. Żarynek¹²². Zabudowa miasta nie była zwarta, a poza centrum raczej luźna. Budynki wśród ogrodów były częściowo kryte słomą¹²³, wykonane z drewnianych bali uszczelnianych gliną i słomą. Na południe od zbiegu ulic Kościuszki (Kłopotowskiej) i 11 Listopada (Żarynek) znajdowały się stajnie królewskie, które uległy likwidacji w 1564 r.¹²⁴

Badania archeologiczne z 2012 r. wykazały występowanie ceramiki XVII-wiecznej w różnym nasileniu na całej długości ulicy Kościuszki, a najstarszej, datowanej na 2. poł. XIV w., w strefie pomiędzy kościołem a ul. 3 Maja. Relikty drewnianego budynku, którego chronologię określiły fragmenty kaflí na XVI w., znaleziono w strefie skrzyżowania z ul. 3 Maja. Południowy skraj dawnej ulicy Kłopotowskiej nie był zbyt intensywnie zabudowany jeszcze w XIX w. Mapa z 1890 r. (ryc. 2) ukazuje nieco dokładniej zasięg zabudowy, obejmującej jedynie niewielki fragment narożnika dzisiejszej ul. 11 Listopada oraz Mickiewicza i istnienie pojedynczych budynków na przedłużeniu dzisiejszej ul. Kościuszki.

XVIII-wieczne źródła informują, że przy ul. Żarynek (dzisiejszej 11 Listopada) od dawna znajdowały się *gumna*, zaś przylegający do ulicy teren dzielił się na cztery niezabudowane place¹²⁵. Potwierdzają to badania archeologiczne przeprowadzone w formie nadzoru w 2001 r. na ulicach Kościuszki i 11 Listopada. Dzięki nim pozyskano fragmenty ceramiki naczyniowej, kaflí piecowych i ułamków naczyń szklanych. Zebrany materiał zabytkowy datowany został na okres od XVII do XX w. Nie stwierdzono występowania średniowiecznego materiału zabytkowego ani relików zabudowy¹²⁶.

Wschodnia część starego miasta

W XVI w. strefa największego zaludnienia znajdowała się na lewym brzegu rzeki Białej, na terenie obejmującym ulice ks. J. Poniatowskiego (dawniej Zamkową), Jagiellońską i Kazimierzowską. Dzielnica ta miała własne centrum religijne. Znajdowały się tu trzy cerkwie i klasztor prawosławny¹²⁷. XV-XVI-wieczny układ miasta przetrwał prawie w niezmienionej formie do dnia dzisiejszego¹²⁸.

W 2004 r. badania wykopaliskowe przeprowadził tu Marcin Sobczak. Wykopy usytuowano na południowo-wschodnich peryferiach stanowiska przy ul. Kopernika. Z czterech wykopów sondażowych wydobyto 878 zabytków: fragmentów ceramiki, kaflí, naczyń szklanych i kości zwierzęcych. Natrafiono tu również na szczątki kilku pochówków, które łączyć należy z cmentarzem znajdującej się w pobliżu cerkwi Narodzenia Przenajświętszej Bogurodzicy. Materiał zabytkowy datuje funkcjonowanie osadnictwa od 2. poł. XV w., jednak fragmenty ceramiki, znalezione w warstwach przemieszanych, świadczą o istnieniu tu osady co najmniej tysiąc lat wcześniej¹²⁹. Pozostałe badania prowadzono w formie nadzorów archeologicznych podczas prac inwestycyjnych w lewobrzeżnej strefie doliny rzeki Białej, w rejonie ulic Jagiellońskiej i Ogrodowej. Stwierdzono tu istnienie wyłącznie śladów funkcjonowania nowożytnego miasta¹³⁰.

We wschodniej pierzei ul. Mickiewicza, na odcinku położonym w pobliżu ul. Kopernika (dawniej Brzeskiej), w 1961 r. w wykopie fundamentu pod budynek odsłonięto fragmenty konstrukcji drewnianych, zaś w wykopach kanalizacyjnych

ujawniono duże ilości fragmentów kości i rogów zwierzęcych. W trakcie innych prac, prowadzonych w sąsiedztwie w latach 80. XX w., natrafiono na konstrukcje z desek uszczelnionych faszyną. Zaobserwowano także znaczną ilość mierzwy, a ponadto znaleziono fragmenty ceramiki nowożytniej, kości zwierzęcych i wyrobów skórzanym¹³¹. Znaleźiska te potwierdzają funkcjonowanie rozwiniętego rogownictwa i garbarstwa. Inny nadzór archeologiczny, zrealizowany w rejonie ulic Kopernika i Jagiellońskiej w 2001 r., przyniósł niewielki zbiór zabytków datowanych od XVII w., a pochodzących w całości z warstw przemieszanych¹³².

Nadzór archeologiczny przeprowadzony w 2001 r. w rejonie ul. Kazanowskiego i Ogrodowej dostarczył niewielkiego zbioru ceramiki siwionej i destruktyw szklanych datowanych na XIX w.¹³³ Obszar położony między tymi ulicami bardzo późno objęty został zabudową miejską. Od początku istnienia miasta pozostawał na uboczu ścisłego osadnictwa, stając się z czasem zapleczem domostw stojących przy ul. Mickiewicza, Widowskiej i Ogrodowej. Zajmowały go ogrody bądź budynki gospodarcze przynależne poszczególnym działkom¹³⁴.

Na stanowisku nr 19, usytuowanym na północ od ul. Widowskiej (dawniej Wypustowej) w 1995 r. przebadano odcinek biegnący od mostu na rzece Białej do ul. Mickiewicza. Oprócz ceramiki odnaleziono fragmenty kafli, pochodzących prawdopodobnie z XVIII-wiecznego dworu Klementynowskiego. Odsłonięto fragment konstrukcji będącej przypuszczalnie częścią drewnianego mostu. Nieco dalej na zachód, na głębokości 60-70 cm, odkryto warstwę drobnych gałęzi i patyków, określoną jako rodzaj moszczenia osuszającego grunt. Na wysokości budynku nr 9 natrafiono na obiekt jamowy, w którym znaleziono materiał zabytkowy datowany na XVIII-pocz. XIX w.¹³⁵ Inne nadzory archeologiczne, prowadzone w strefie przylegającej do ulicy, dostarczyły wyłącznie znalezisk nowożytnych oraz współczesnych¹³⁶.

Osada podklasztorna

Osada podklasztorna powstała w związku z budową świątyni i klasztoru. Fundacja klasztoru pochodzi z około 1638 r., gdyż w roku tym rozpoczęto budowę kościoła przyklasztornego. W skład zespołu klasztorowego wchodził, oprócz klasztoru i kościoła, ogród (od 1649 r.) oraz dziedziniec gospodarczy z wjazdem bramnym znajdującym się na wschód od ul. Szkolnej. Po pożarze, który miał miejsce w 1779 r., kościół odbudowano z nowym, późnobarokowym wystrojem¹³⁷. Zespół klasztorny o.o. Karmelitów Trzewickich był połączony z rynkiem osią komunikacyjną, którą tworzyło przedłużenie ul. Kłopotowskiej¹³⁸. Powstała tu jurydyka, nazywana *Podklasztorze*, zamieszkiwana przez kupców i handlarzy. Na placu targowym usytuowanym ...*naprzeciw kościoła*... znajdowała się kuźnia i szpital¹³⁹. Ulica Szkolna znajduje się na północnych peryferiach. Występuje jako ul. Hrycowska w 1816 i 1826 r. Nazwa ul. Żydowskiej pojawia się w zarządzeniach Dumy Miejskiej z lat 1902-1903. Jako ulica Szkolna, z jednoczesnym opisem *Była Żydowska*, występuje w dokumentach z lat 1911 i 1913¹⁴⁰.

Archeologiczno-architektoniczne badania sondażowe przeprowadzono w okolicach kościoła: koło muru, dziedzińca i baszt. Miały one za zadanie rozpoznanie etapów powstawania zespołu na podstawie danych archeologicznych¹⁴¹. W 2012 r.

na sąsiadującej od północnego zachodu ul. Szkolnej ujawniono istnienie warstwy kulturowej nieznacznej miąższości, nie zawierającej jednak materiału zabytkowego. Klasztor i kościół o.o. Karmelitów Trzewickowych znajduje się jednak w pewnym oddaleniu od badanej ulicy. Dokonane obserwacje wskazują na pozostawanie tego miejsca poza zabudowaniami osady, na peryferiach strefy użytkowanej gospodarczo. Natomiast fragmenty ceramiki i warstw osadniczych, o chronologii sięgającej XVI w., odkryto po północno-wschodniej stronie klasztoru. Odkrycia te były wynikiem badań prowadzonych w pasie ul. Mickiewicza, na północ od skrzyżowania z ul. Widowską, aż do ul. Kleeberga. Miały one związek z przebudową ulicy w 2005 r.¹⁴²

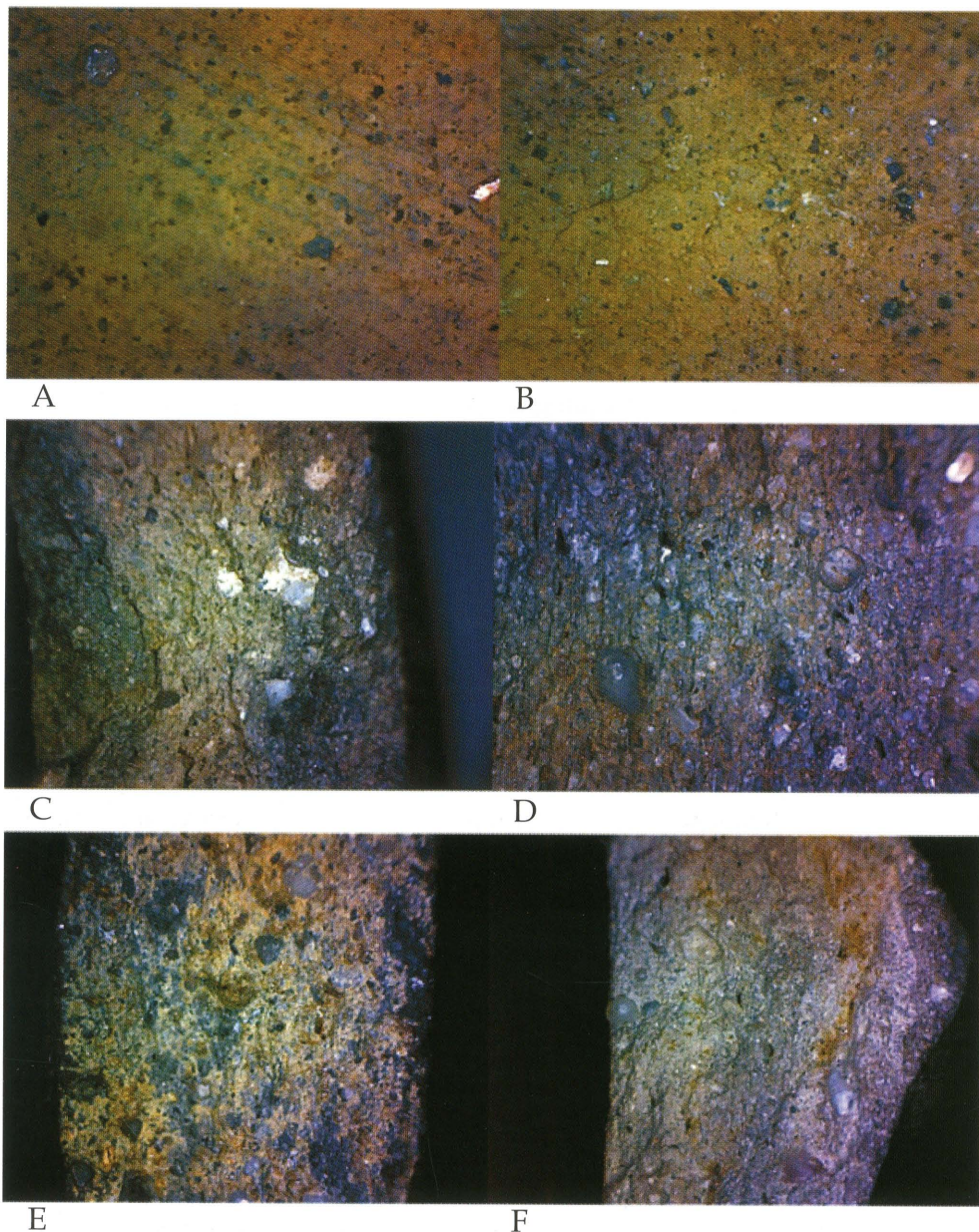
Po wschodniej stronie rzeki Białej rozwijały się osady wiejskie. Wieś Stuziwoły na początku XVI w. była jeszcze własnością Bielska. Za sprawą samych mieszczan została sprzedana wraz z młynem w 1520 r. Janowi Sieheniewiczowi¹⁴³. Dzięki ewidencji stanowisk archeologicznych, przeprowadzonych w 1984 r. przez Halinę Karwowską, na gruntach miasta zarejestrowano 21 stanowisk pochodzących z wczesnego i pełnego średniowiecza¹⁴⁴. Zespół ich lokuje się na północno-wschodnich obrzeżach miasta, w rejonie mostu na ul. Widowskiej. Określono je jako osady wielokulturowe na stanowiskach 12 i 17 oraz ślady średniowiecznego osadnictwa na innych stanowiskach (nr 9, 12, 15, 17, 20, 21, 24, 28, 30-33, 35, 37). Stanowisko 38, znajdujące się przy ul. Warzywnej, jest pozostałością cmentarza stojącej tu niegdyś cerkwi Woskresieńskiej. Jesienią 1993 r. w czasie prowadzonych w tym miejscu prac ziemnych odkryto kilka grobów z fragmentami szkieletów, szczątkami trumien oraz ceramiką. Groby pozbawione były wyposażenia¹⁴⁵.

Cerkiew Zmartwychwstania Pańskiego została wybudowana w pobliżu wsi Lewki. Przeniesiona w 1377 r. na Dubicze stała się, wraz z otaczającym ją placem, centrum handlowym garbarskiej osady. W związku z pomiarami włóczną w latach 1560-1563 zamknięto targowiska znajdujące się przy cerkwiach i utworzono rynek miejski. Nie chcąc likwidować targu garbarskiego, przeniesiono cerkiew Woskresieńską na ul. Brzeską, pozostawiając cmentarz na starym miejscu¹⁴⁶.

Badania w formie nadzorów archeologicznych, prowadzone na południe i południowy wschód od grodziska i starego miasta, nie przyniosły nowych znalezisk. Strefa ta, związana z szeroką doliną zalewową rzeki Lubki i Białej, została zasiedlona dopiero współcześnie, po zmeliorowaniu łąk zalewowych i osuszeniu terenu¹⁴⁷.

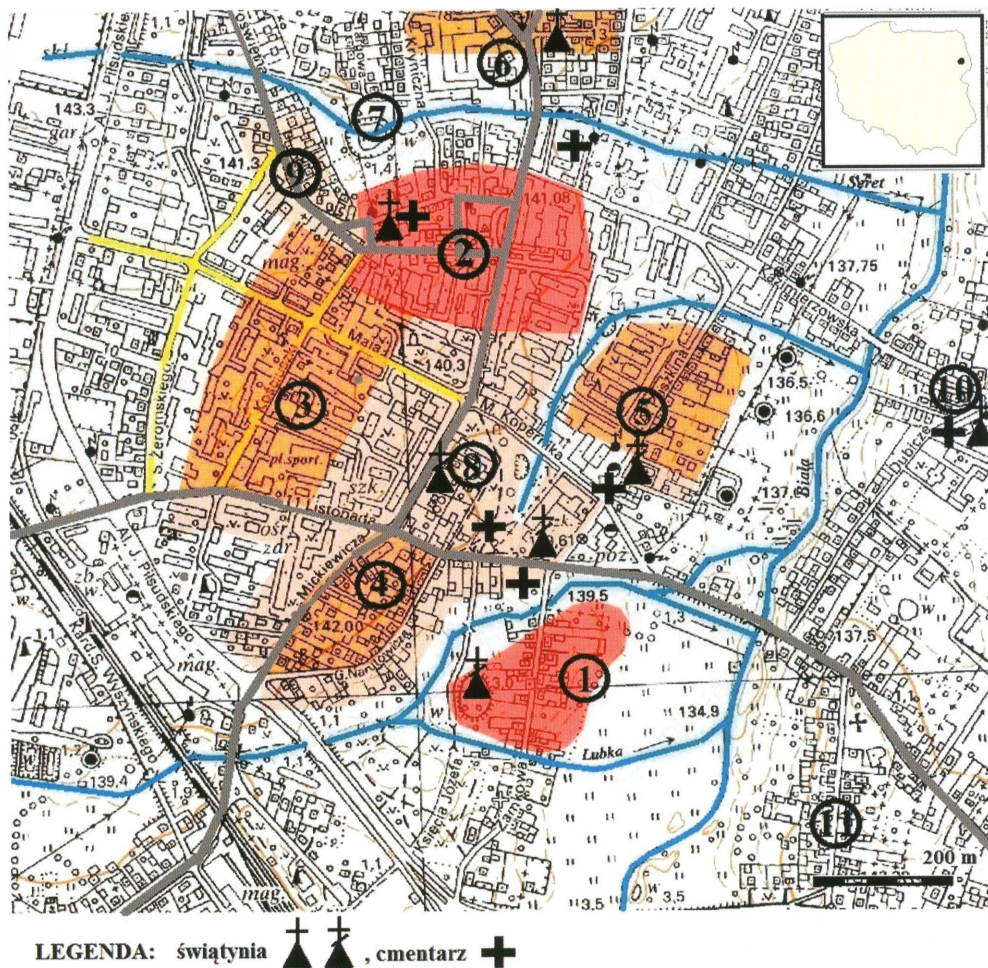
Podsumowanie

Wyniki dotychczas prowadzonych badań pozwalają określić etapy rozwoju osadnictwa na terenie miasta Bielska. W okresie do XIII w. i później zajmowało ono wyspę otoczoną podmokłymi dolinami rzek Lubki i Białej. Znajdujące się tu grodzisko, jako siedziba władzy lokalnej, było chronione dodatkowymi wałami i drewnianym murem lub palisadą. Nie znaleziono śladów dodatkowych umocnień na podgrodziu, które mogły znajdować się od strony mostów łączących z drugim brzegiem rzeki. Nie prowadzono dotychczas badań nad systemem obronnym Bielska. Ślady wczesnośredniowiecznego osadnictwa zlokalizowano również po północnej stronie, poza zespołem grodowym¹⁴⁸. Osadnictwu grodowemu były współczesne osady wiejskie, które zlokalizowano na wschodnim brzegu rzeki Białej. Zachodni brzeg rzeki nie został dostatecznie rozpoznany.

6. Bielsk Podlaski. Mikroskopowy obraz ceramiki z badań archeologicznych w 2012 r. A – powierzchnia naczynia grupy A; B – powierzchnia naczynia grupy D; C – przełam naczynia grupy A ze śladami rozwarstwienia powstałymi w procesie obtaczania; D – przełam dolnej części naczynia grupy B-C ze śladami wyciągania ścianek powstałymi podczas obtaczania; E – przełam okopconego naczynia grupy B; F – przełam górnej części naczynia grupy B-C. Fot. L. Pawlata.

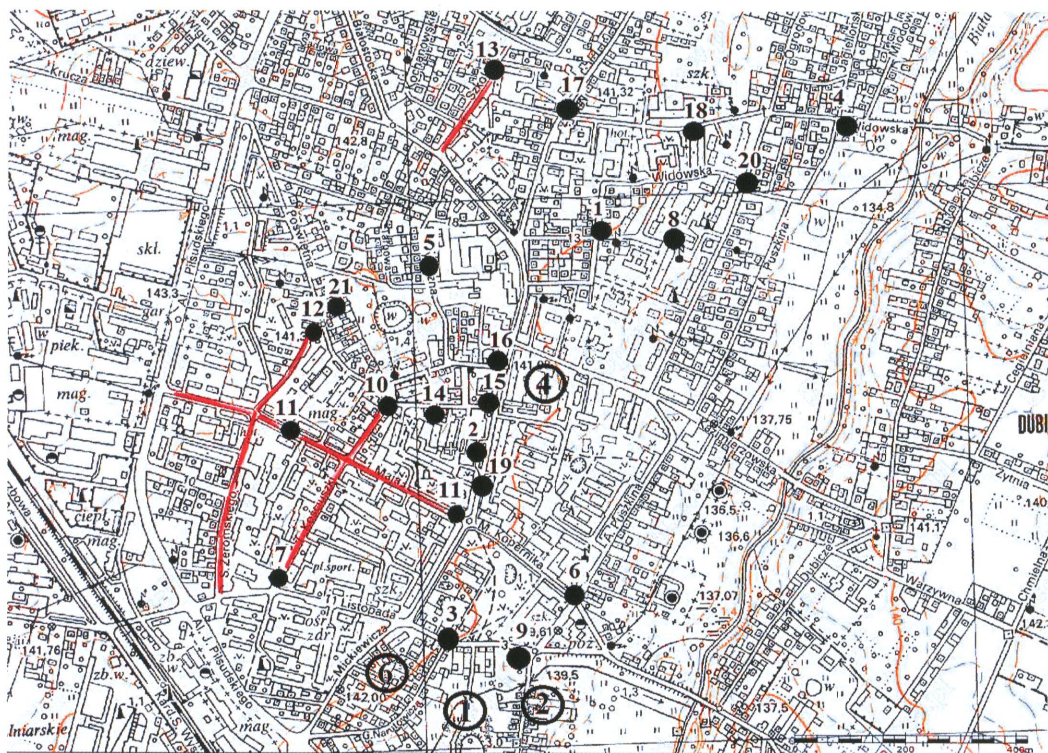
Bielsk Podlaski. Microscopic image of pottery from archaeological investigations conducted in 2012. A – surface of a group A vessel; B – surface of a group D vessel; C – fracture of a group A vessel with traces of stratification created in the course of lathing; D – fracture of a lower part of a group B-C vessel with traces of stretching walls created in the course of lathing; E – fracture of a charred group B vessel; F – fracture of the upper part of a group B-C vessel. Photo: L. Pawlata.

7. Bielsk Podlaski. Usytuowanie historycznych stref osadniczych starego miasta: 1) grodzisko i osada wczesnośredniowieczna oraz Podzámcze z XV w.; 2) Rynek i centrum miasta od XV w.; 3) osada Kłopoty z 2. poł. XIV-1. poł. XV w.; 4) Zamek (?) i osada przyzámkowa od 2. poł. XIV w.; 5) Stare Miasto (miasto Ruskie) od 2. poł. XIV-1. poł. XV w.; 6) Nowe Miasto (miasto Lackie) od około 1430 r.; 7) jurydyka Poświętne; 8) centrum Ruskiego Miasta z 2. poł. XV-1. poł. XVI w.; 9) zabudowa miejska osady Poświętne od 2. poł. XV-2. poł. XVI w.; 10) osada Dubicze od 2. poł. XIV w.; 11) folwark Hołowiesk. Nr 1 i 2 wg: A. Czapska 1990, 3-9 wg: J. Zieleniewski 1990. Mapa topograficzna GUGiK z www.geoportal.pl z częściowo odtworzoną siecią hydrograficzną i oznaczeniem ważniejszych historycznych traktów.

Bielsk Podlaski. Location of historical settlement zones of the Old Town: 1) stronghold, early mediæval settlement, and the Podzámcze settlement from the fifteenth century; 2) Market Square and the city centre from the fifteenth century; 3) the Kłopoty settlement from the second half of the fourteenth century–middle of the fifteenth century; 4) Castle (?) and settlement at the foot of the Castle from the second half of the fourteenth century; 5) Old Town (Ruskie Miasto) from the second half of the fourteenth century–first half of the fifteenth century; 6) New Town (Lackie Miasto) from about 1430; 7) the Poświętne jurydyka; 8) centre of Ruskie Miasto from the second half of the fifteenth century–first half of the sixteenth century; 9) urban development of the Poświętne settlement from the second half of the fourteenth century; 10) the Dubicze settlement from the second half of the fourteenth century; 11) the Hołowiesk landed estate. No. 1 and 2 after: A. Czapska 1990, nos. 3-9 after: J. Zieleniewski 1990.

GUGiK (Head Office of Geodesy and Cartography) topographic map from: www.geoportal.pl, with a partly recreated hydrographic network and marked most important historical routes.

8. Bielsk Podlaski. Usytuowanie miejsc badań archeologicznych (wg tabeli 1), stanowisk archeologicznych na obszarze starego miasta (numer w obrębie miejscowości) oraz ulic badanych w 2012 r.

Plan miasta GUGiK z: www.geoportal.pl.

Bielsk Podlaski. Location of archaeological sites (according to table 1), archaeological digs within the Old Town (number within the locality), and streets examined in 2012.

GUGiK town plan from: www.geoportal.pl.

Nie potwierdzono dotychczas miejsca lokalizacji drewnianego zamku litewskiego z XV i XVI w. Na odkrycie czekają jego pozostałości zachowane w ziemi, gdyż rumowisko z warstwą spalenizny zostało usunięte i wykorzystane do osuszenia sąsiednich mokradeł. Miasto nie miało raczej żadnych specjalnych obwarowań, oprócz zamku, gdyż jak podaje Gwagnin: *...miasto drzewiane, na Podlasiu najprzedsiejsze, nad rzeką Białą, szerokim rozciąganiem przy granicy litewskiej leży...*¹⁴⁹. Otoczenie wałem tak rozległej przestrzeni przekraczało możliwości miejscowej społeczności. Pewne warunki obronności stwarzało usytuowanie najstarszej części miasta w strefie otoczonej podmokłymi dolinkami rzek: Białej od wschodu, Lubki od południa i strumienia Seret od północy. Dodatkowo rozwój gospodarczy przebiegał w warunkach względnej stabilizacji, pozbawionych zewnętrznych zagrożeń, co przyczyniało się do zaniechania budowy fortyfikacji, a nawet, jak w przypadku Drohiczyzna, do ich likwidacji¹⁵⁰. Z tego powodu również zamek, od połowy XV w., pełnił wyłącznie funkcje administracyjne¹⁵¹.

Położenie budynków cerkiewnych po wschodniej stronie ul. Mickiewicza podkreśla ruski charakter tej części miasta w odróżnieniu od lackiej osady zachodniej. W tej części Bielska Podlaskiego znajdują się trzy świątynie prawosławne. Jedną z najstarszych jest cerkiew Przeczystej Bogurodzicy przy ul. Jagiellońskiej, któ-

**TABELA 1. ZESTAWIENIE INFORMACJI O BADANIACH ARCHEOLOGICZNYCH PROWADZONYCH
W STREFIE STAREGO MIASTA BIELSKA PODLASKIEGO**

**TABLE 1. INFORMATION ABOUT ARCHAEOLOGICAL INVESTIGATIONS CONDUCTED
WITHIN THE BIELSK PODLASKI OLD TOWN**

Nr	Ulica	Badacz	Rok badań	Chronologia
1	Kazanowskiego	K. Rusin	1996	Okres nowożytny
		M. Łukaszewski, A. Andrzejewski	2006	?
2	Mickiewicza	D. Jaskanis	1961	?
		B. Czarnecka	1987	?
		K. Rusin	1995	XVI w.
3	Narutowicza	K. Rusin	1996	?
4	Widowska	U. Stankiewicz	1996	XVIII w.
5	Kryniczna	M. Karczewska	1998	Od XVIII w.
6	Kopernika i Jagiellońska	H. Karwowska	2001	Od XVII w.
		M. Sobczak	2004	Od XV w.
7	Kościuszki i 11 Listopada	H. Karwowska	2001	Od XVI w.
		B. Wetoszka, L. Pawlata	2012	Od XVII w.
8	Kazanowskiego i Ogrodowa	H. Karwowska	2001	Od XIX w.
9	Zamkowa i Poniatowskiego	W. Szymański	1970	XII-XIII w.
		D. Jaskanis	1976	Od XII-XIII w.
		U. Stankiewicz	1997	Od X-XII w.
		J. Maciejczuk	2003	Od XIII w.
10	Kościuszki	B. Wetoszka, L. Pawlata	2012	Od poł. XIV w.
11	Żeromskiego	H. Karwowska	2009	Okres nowożytny
		K. Rusin	2012	?
		B. Wetoszka, L. Pawlata	2012	Od XVI w. (?)
12	3 Maja	B. Wetoszka, L. Pawlata	2012	Od XVI w.
13	Szkołna	B. Wetoszka, L. Pawlata	2012	Okres nowożytny
14	Sienkiewicza	K. Rusin	2004	Okres nowożytny
15	Plac Ratuszowy (część południowa)	H. Karwowska	2004	Okres nowożytny
		K. Rusin	2004	Od XVII w.
16	Plac Ratuszowy (część północna)	H. Karwowska, K. Rusin	2004	Od XVII w.
17	Mickiewicza	H. Karwowska	2005	Od XVI w.
18	Widowska	H. Karwowska	2005	Okres nowożytny
19	Mickiewicza	K. Rusin	2007	Od XVIII w.
20	Kazanowskiego, Ogrodowa, Widowska, Jagiellońska	H. Karwowska	2010	Okres nowożytny
21	Poświętna	L. Pawlata	2013	Okres nowożytny

9. Bielsk Podlaski. Przekrój przez warstwy w rejonie ulic Kościuszki i 3 Maja. Fot. L. Pawlata.
Bielsk Podlaski. Cross-section of strata in the region of Kościuszki and 3 Maja streets. Photo: L. Pawlata.

10. Bielsk Podlaski. Układ warstw na poziomie korytowania ul. 3 Maja. Fot. L. Pawlata.
Bielsk Podlaski. Configuration of strata upon the level of trenching 3 Maja Street. Photo: L. Pawlata.

raż przeniesiono w XVI w. z zamku do „Miasta Ruskiego”. Zbudowana w 1507 r., była świątynią unicką do połowy XIX w., po czym została przemianowana na cerkiew prawosławną. Prawdopodobnie jej poprzedniczka powstała w XIII w. z inicjatywy Romanowiczów, którzy wznosili świątynie pod takim wezwaniem w każdym większym grodzie¹⁵². Cerkiew Woskresieńska znajdowała się przy ul. Brzeskiej w pobliżu dworu Hołowiesk. Została przeniesiona z miejscowości Lewki w 1377 r., gdzie ją wybudowano. W XVII w. istniały też cerkwie Michała Archanioła (Michajłowska) przy ul. Szerokiej, św. Mikołaja pomiędzy Brzeską a Zamkową i Św. Trójcy przy ul. Litewskiej. Świątyni obrządku wschodniego na przestrzeni dziejów mogło być tu więcej¹⁵³.

Oprócz znanych dotychczas cmentarzy, znajdujących się w strefie starego miasta, w pobliżu historycznych świątyni rzymskokatolickich oraz prawosławnych, badania archeologiczne doprowadziły do odkrycia kolejnych. Oprócz cmentarza pokarmelickiego, nowożytnego żydowskiego przy ul. Brańskiej i dworskiego cmentarza majątku Hołowiesk¹⁵⁴ istniał również w XV w. cmentarz przylegający do świątyni przy obecnej ul. Kościuszki¹⁵⁵. Archeolodzy odkryli pozostałości średniowiecznych i nowożytnych miejsc pochówków dawnych mieszkańców Bielska w rejonie ulic Zamkowej, Kopernika i Warzywnej.

Wyniki badań archeologicznych potwierdziły istnienie zabytkowej substancji w strefie objętej dotychczas warunkami ochrony urbanistycznej. Historyczne pozostałości zabudowy znajdują się już pod współcześnie ukształtowaną powierzchnią, w rejonie określonym granicami historycznego miasta. Najstarsze ślady średniowiecznego osadnictwa datowane znaleziskami ceramiki na 2. poł. XIV i XV w. należy łączyć z historyczną wsią Kłopoty. Obejmują one północną część ul. Kościuszki, w rejonie przyległym do strefy kościelnej i historycznego placu rynkowego. Równie stara jest ruska, wschodnia część miasta, co potwierdzają znaleziska ceramiki o cechach XV-wiecznych. Na południowych peryferiach tej osady znaleziono jeszcze starszą ceramikę¹⁵⁶, potwierdzającą ciągłość miejscowego osadnictwa. Równie stara jest osada Dubicze, obecnie część miasta znajdująca się na prawym brzegu rzeki Białej. Wskazuje na to tradycja mówiąca o przeniesieniu w to miejsce w XIV w. cerkwi z miejscowości Lewki.

W warstwie drogowej na ul. Kościuszki, i w wielu innych miejscach starego miasta, znaleziono pozostałości faszyny, trocin i gałęzi oraz materiał o charakterze śmietnikowym (stłuczka ceramiczna i konsumpcyjne fragmenty kości). Miały one za zadanie osuszenie nawierzchni ulicy. Ten sposób udrażniania traktu komunikacyjnego, biegnącego na gliniastym podłożu nieprzepuszczającym wód deszczowych, zarejestrowano w strefie nowożytnych ulic Bociek¹⁵⁷ oraz średniowiecznych i nowożytnych ulic Brańska. W tej ostatniej miejscowości wymienione moszczenie ulic przykrywały poprzecznie ułożone dranice, deski lub okrągłaki tworzące właściwą nawierzchnię traktów komunikacyjnych¹⁵⁸. Obserwacje stratygraficzne dokonane na ul. Kościuszki wskazują, że tu również nawierzchnia ulicy była prawdopodobnie drewniana, lecz została zniszczona w trakcie poprzednio prowadzonych niwelacji terenu. Relikty warstwy kulturowej, związanej z osadnictwem średniowiecznym, stwierdzono na odcinkach wielu bielskich ulic, w tym ulice: Kościuszki, 3 Maja, Mickiewicza i Żeromskiego. Występowanie pradziejowej ceramiki w południowo-wschodniej części starego miasta wskazuje na tradycje osadnictwa sięgające co najmniej pierwszych wieków naszej ery.

PRZYPISY

- ¹ Zadaniem prac inwestycyjnych była wymiana i instalacja sieci kanalizacyjnej i wodociągowej oraz budowa nawierzchni ulic. Wymienione ulice znajdują się w strefie ochrony urbanistycznej historycznego starego miasta, co spowodowało konieczność przeprowadzenia badań archeologicznych. Badania prowadził mgr Bogdan Wetoszka z Podlaskiej Pracowni Archeologicznej przy współudziale autora. Inwestorem przedsięwzięcia było Miasto Bielsk Podlaski. Prace budowlane wykonała firma BIEL-BUD z Bielska Podlaskiego. Por. L. Pawlata, B. Wetoszka, *Badania archeologiczne w formie nadzoru nad pracami ziemnymi inwestycji „Rozbudowa infrastruktury ochrony środowiska w ulicach w Bielsku Podlaskim, ul. Rejtana, Kościuszki, Żeromskiego, 3-Go Maja i Szkolnej” w 2012 r.*, mps, nr 617 w Archiwum WUOZ w Białymstoku, Białystok 2012.
- ² Swoją nazwę miasto zapewne wzięło od rzeki. Niektóre źródła podają też, że to lokalizacja wśród torfowisk i bagien zwanych „bielsko” lub „biele” być może wpłynęła na nazwę grodu.
- ³ Por. S. Zajączkowski, *Najdawniejsze osadnictwo polskie na Podlasiu*, „Rocznik Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, t. 5, Lwów 1936 r., s. 14.
- ⁴ Józef Jaroszewicz opisał kurhan zwany Sypka, Zygmunt Gloger – obozowisko z epoki kamienia, a Fiodor Wasiljewicz Pokrowski przekazał zebrane informacje o grodzisku, kurhanach i miejscach zabytkowych. Oprócz tego z bliżej nieokreślonych miejsc i okolic Bielska pochodzą luźne znaleziska, w tym hełm i kolczuga żelazna znajdujące się w Grodnie. Por. Z. Gloger, *Korespondencja*, „Biblioteka Warszawska”, t. 1, Warszawa 1883, s. 14; Ф. В. Покровский, *Археологическая карта Гродненской губернии*, Вильна 1895, s. 67 n., poz. 74.
- ⁵ Dotyczy to zwłaszcza wyników badań przy ul. Zamkowej. Do grupy znalezisk luźnych i przypadkowych zalicza się m.in. toporek żelazny (stanowisko 40) związany z funkcjonowaniem ośrodka bielskiego w okresie wczesnośredniowiecznym (Archiwum WUOZ w Białymstoku, KESA) oraz znalezisko hełmu i kolczugi wymienione przez Pokrowskiego (patrz przyp. 4).
- ⁶ K. Mazuruk, *Stanowiska archeologiczne Bielska Podlaskiego na tle historiografii*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne”, nr 21, Białystok 2004, s. 136.
- ⁷ A. Laszuk, *Straty niektórych miast podlaskich po wojnach połowy XVII w.*, „Białostocczyzna”, nr 2(26), Białystok 1992, s. 2.
- ⁸ K. Mazuruk, *Stanowiska archeologiczne Bielska Podlaskiego na tle historiografii*, s. 133 n. – tam starsza literatura.
- ⁹ J. Kruppé, *Garncarstwo późnośredniowieczne w Polsce*, Wrocław 1981, s. 53.
- ¹⁰ Podczas omawiania tej grupy zabytków zastosowano klasyfikację opartą na podziale technologicznym wg L. Kajzera. Z materiału ceramicznego wyodrębniono wytwory następujących grup: A – ceramika wykonana w technologii tradycyjnej, charakterystyczna dla późnych faz WŚR, B – ceramika o wypale redukcyjnym kuchenna, C – ceramika o wypale redukcyjnym stołowa, Dc – wypalona w atmosferze utleniającej z gliny żelazistej, E – ceramika szkliwiona, F – inne wyroby ceramiczne: kamionka, fajans. Por. L. Kajzer, *Opracowanie zbioru ceramiki naczyniowej w „wieży Karnkowskiego” zamku w Raciążku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, nr 34(2), Warszawa 1986, s. 199-225.
- ¹¹ J. Poliński, *Źródła archeologiczne do studiów nad późnośredniowiecznym osadnictwem wiejskim w ziemi chełmińskiej*, Toruń 2001, s. 19 n.
- ¹² Ceramika z domieszką tłucznia średnio-, a nawet gruboziarnistego, występuje w niektórych miejscach na Białorusi jeszcze w XVII w. W składach surowca ceramicznego nie zauważono tu różnic uzależnionych od typów naczyń. Por. I. У. Ганецкая, *Керамічны посуд. Асартымент, тыпалогія, храналогія*, w: В. М. Ляўко i in. (red.), *Археалогія Беларусі. Чацвёрты том. Помнікі XIV-XVIII стст.*, Мінск 2004, s. 300; Z. Ciesielski, *Tradycyjne rękodzieło ludowe Podlasia. Poradnik regionalisty. Plecionkarstwo. Tkactwo. Garncarstwo*, Białystok 2004, s. 85.
- ¹³ Z. Misiuk, *Badania archeologiczne w Bielsku Podlaskim na ul. Poniatowskiego 14 przeprowadzone we wrześniu 2003 r.*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne”, nr 23, Białystok 2005, s. 169.
- ¹⁴ J. Poliński, *Źródła archeologiczne do studiów nad późnośredniowiecznym osadnictwem wiejskim w ziemi chełmińskiej*, s. 17.
- ¹⁵ I. У. Ганецкая, *Керамічны посуд. Асартымент, тыпалогія, храналогія*, s. 297.
- ¹⁶ Z. Ciesielski, *Tradycyjne rękodzieło ludowe Podlasia. Poradnik regionalisty. Plecionkarstwo. Tkactwo. Garncarstwo*, s. 89 n.

- ¹⁷ Charakterystyczną cechą mas garncarskich, używanych do produkcji ceramiki siwej toczonej na kole, była stosunkowo duża jednolitość frakcji ziarnistej z reguły ziaren obtoczonych (por. J. Poliński, *Źródła archeologiczne do studiów nad późnośredniowiecznym osadnictwem wiejskim w ziemi chełmińskiej*, s. 17). W technologii ceramiki nowożytniej w Sandomierzu zarejestrowano utrwalenie się stosowania drobnoziarnistej domieszki wyłącznie piasku. Stosowanie grubszych frakcji występowało tam sporadycznie i tylko w ceramice o wypale utleniającym. Por. M. Dąbrowska, M. Gajewska, J. Kruppé, *Późnośredniowieczne i nowożytne naczynia gliniane oraz kafle. Komentarz do analizy*, w: S. Tabaczyński (red.), *Sandomierz. Badania 1969-1973*, t. 1, Warszawa 1993, s. 242. W garncarstwie ludowym glina musiała być dobrze wyrobiona i oczyszczona. Dodawany do niej kamień, pozyskany z łaźni, był miałko tłuczony, przecierany w żarnach i przesiewany na sicie (por. Z. Ciesielski, *Tradycyjne rękodzieło ludowe Podlasia. Poradnik regionalisty. Plecionkarstwo. Tkactwo. Garncarstwo*, s. 91).
- ¹⁸ J. Kruppé, *Garncarstwo późnośredniowieczne w Polsce*, ryc. 17: 4-6; M. Dąbrowska, M. Gajewska, J. Kruppé, *Późnośredniowieczne i nowożytne naczynia gliniane oraz kafle. Komentarz do analizy*, s. 241. Na Białorusi polewa zielona i żółta na makutrach stosowana była od XVI w. Por. I. У. Ганецкая, *Керамічны посуд. Асартымент, тыпалогія, храналогія*, s. 301.
- ¹⁹ J. Poliński, *Źródła archeologiczne do studiów nad późnośredniowiecznym osadnictwem wiejskim w ziemi chełmińskiej*, s. 20.
- ²⁰ Z. Misiuk, *Badania archeologiczne w Bielsku Podlaskim na ul. Poniatowskiego 14 przeprowadzone we wrześniu 2003 r.*, s. 168 n.
- ²¹ H. Karwowska, *Knyszyńska rezydencja króla Zygmunta Augusta – źródła archeologiczne*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego”, z. 11, Białystok 2005, s. 199, ryc. 6: 3; H. Karwowska, A. Andrzejewski, *Kultura materialna mieszkańców rezydencji*, w: H. Karwowska, A. Andrzejewski (red.), *Rezydencja Sapiechów w Dubnie*, Białystok 2007, s. 35.
- ²² Wśród najmłodszych wytworów wystąpił tu fragment szklionego naczynia uznany za import z Bolesławca nad Prosną. Por. Z. Misiuk, *Badania archeologiczne w Bielsku Podlaskim na ul. Poniatowskiego 14 przeprowadzone we wrześniu 2003 r.*, s. 165 n.
- ²³ M. Garas, A. Andrzejewski, *Wyniki badań archeologicznych przeprowadzonych w Mielniku przy ul. Strażackiej*, „Podlaskie Zeszyty Archeologiczne”, z. 6, Białystok 2010, s. 189.
- ²⁴ L. Pawlata, *Archeologiczne badania wykopaliskowe na dziedzińcu kuchennym Pałacu Branickich w Białymstoku*, „Podlaskie Zeszyty Archeologiczne”, z. 10 (w druku).
- ²⁵ M. Mierosławski, *Pseudomajolika XVI-XVII w. z Zamku Królewskiego w Warszawie*, „Rocznik Warszawski” nr 15, Warszawa 1979, s. 147, przyp. 17, 152.
- ²⁶ Pojawienie się ceramiki białej na Kujawach od poł. XVI w. uznane zostało za import z terenów Polski środkowej. Por. L. Kajzer, *Zamek w Raciążku*, Łódź 1990, s. 249. Miejscowe złoża glin kaolinowych z okolic Suraza, z których wyrabiano fajki gliniane, były eksploatowane znacznie później. Por. A. Stafiński, *Z przeszłości Suraza. Materiały do monografii miast obecnego powiatu białostockiego*, Białystok 1937, s. 5.
- ²⁷ Z. Ciesielski, *Tradycyjne rękodzieło ludowe Podlasia. Poradnik regionalisty. Plecionkarstwo. Tkactwo. Garncarstwo*, s. 97.
- ²⁸ Z. Misiuk, *Badania archeologiczne w Bielsku Podlaskim na ul. Poniatowskiego 14 przeprowadzone we wrześniu 2003 r.*, s. 169.
- ²⁹ I. У. Ганецкая, *Керамічны посуд. Асартымент, тыпалогія, храналогія*, s. 298.
- ³⁰ M. Dąbrowska, M. Gajewska, J. Kruppé, *Późnośredniowieczne i nowożytne naczynia gliniane oraz kafle. Komentarz do analizy*, s. 242.
- ³¹ Technika ta stosowana była w garncarstwie XII-XIII-wiecznego Drohiczyzna.
- ³² H. Karwowska, A. Andrzejewski, *Kultura materialna mieszkańców rezydencji*, s. 65, ryc. 1.
- ³³ Z. Ciesielski, *Tradycyjne rękodzieło ludowe Podlasia. Poradnik regionalisty. Plecionkarstwo. Tkactwo. Garncarstwo*, s. 98 n.
- ³⁴ J. Poliński, *Źródła archeologiczne do studiów nad późnośredniowiecznym osadnictwem wiejskim w ziemi chełmińskiej*, s. 19.
- ³⁵ Znaleźiska w Grabowcu, Odrzykoniu, Płocku, Nowym Korczynie i Skaryszewach (por. J. Kruppé, *Garncarstwo późnośredniowieczne w Polsce*, ryc. 22: 16-17, 23: 2-3, 15, 23, 24: 10, 14, 72: 2, 4, 5, 7).
- ³⁶ L. Kajzer, *Zamek w Raciążku*, s. 235.
- ³⁷ Z. Misiuk, *Badania archeologiczne w Bielsku Podlaskim na ul. Poniatowskiego 14 przeprowadzone we wrześniu 2003 r.*, s. 169, przyp. 32.

- ³⁸ Por. A. Л. Монгайт, *Старая Рязань*, „Материалы и Исследования по Археологии СССР”, no 49, Москва 1955, s. 125, rys. 84-86; С. П. Кириевич, *Детище Киева IX-первой половины XIII веков*, Киев 1982, ris. 83; A. A. Мяцельский, *Старадаўні Крычаў*, Мінск 2003, s. 21 n., mal. 26, 27: 4-7; В. Кошман, *Гарадзішча Свіслач на сярэдняй Бярэзіне*, „Матэрыялы і Даслідженні з Археалогіі Прикарпаття і Волині”, вип. 14, 2010, mal. 2, 3.
- ³⁹ I. У. Ганецкая, *Керамічны посуд. Асартымент, тыпалогія, храналогія*, s. 298 n., rys. 188: 1-3.
- ⁴⁰ Są one charakterystyczne dla ceramiki miejskiej i zamkowej 2. poł. XIV-XV w.: Warszawy, Lublina, Węgrowa oraz z XIV-wiecznego Solca, Sochaczewa i Torunia (por. J. Kruppé, *Garncarstwo późnośredniowieczne w Polsce*, ryc. 6: 3, 5, 7, 10, 8: 6-11, 13, 9: 1, 3-4, 9-11, 10: 1-2, 11: 1-4, 15: 2, 5-7, 11-13; 20: 1, 11, 15; 23: 16; 64: 11-12, 14).
- ⁴¹ Na możliwość nieco wcześniejszego datowania takiej ceramiki wskazuje ornamentyka i skład masy ceramicznej, tradycyjny dla naczyń wykonywanych techniką taśmowo-ślizgową (por. M. Garas, A. Andrzejewski, *Wyniki badań archeologicznych przeprowadzonych w Mielniku przy ul. Strażackiej*, s. 189, rys. 3: 1, 2, 4, 5, 7).
- ⁴² Nawiązują one do 3 typu brzegów form garnkowatych z Chęcina (por. C. Hadamik, *Ekspansja ceramiki białej na przykładzie Chęcina*, w: *Naczynia białe w Polsce południowej i środkowej. Wstęp do problematyki badawczej*, A. Buko, L. Kajzer (red.), Kielce 2005, s. 49, 52, 55, rys. 6: 11-19, 9: 1-5, 6-8).
- ⁴³ Z. Misiuk, *Badania archeologiczne w Bielsku Podlaskim na ul. Poniatowskiego 14 przeprowadzone we wrześniu 2003 r.*, rys. 4: A, E, 5: A.
- ⁴⁴ L. Pawlata, *Archeologiczne badania Pawilonu nad Kanalem w Ogrodzie Branickich w Białymstoku*, „Podlaskie Zeszyty Archeologiczne”, z. 7, Białystok 2007: rys. 5: 2, 3, 6, 7; Tenże, *Archeologiczne badania wykopaliskowe na dziedzińcu kuchennym Pałacu Branickich w Białymstoku*, rys. 9: A-6.
- ⁴⁵ A. Dziarnowicz, *Kartuzja bereska, jako memorandum Sapiechów: badania archeologiczne na terenie klasztoru*, „Podlaskie Zeszyty Archeologiczne”, z. 5, Białystok 2009, s. 249, rys. 13: 2, 3, 6, 7.
- ⁴⁶ J. Poliński, *Źródła archeologiczne do studiów nad późnośredniowiecznym osadnictwem wiejskim w ziemi chełmińskiej*, s. 17 n.
- ⁴⁷ M. Wiewióra, *Zespół klasztorny kanoników regularnych w Trzemesznie w świetle badań archeologiczno-architektonicznych*, Toruń 2000, s. 190, rys. 83: 1-2.
- ⁴⁸ L. Pawlata, *Badania przed fasadą Pałacyku Gościnnego w Białymstoku, stanowisko 2 – ul. Kilińskiego*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego”, z. 15-16, Białystok 2010, rys. 7: 1, 6, 9; Tenże, *Archeologiczne badania wykopaliskowe na dziedzińcu kuchennym Pałacu Branickich w Białymstoku*, rys. 9: F25.
- ⁴⁹ M. Dąbrowska, M. Gajewska, J. Kruppé, *Późnośredniowieczne i nowożytnie naczynia gliniane oraz kafle. Komentarz do analizy*, s. 242, rys. 6.
- ⁵⁰ I. У. Ганецкая, *Керамічны посуд. Асартымент, тыпалогія, храналогія*, s. 304, mal. 192: 2, 4, 5.
- ⁵¹ Tamże, s. 301 rys. 187, 190; J. Poliński, *Źródła archeologiczne do studiów nad późnośredniowiecznym osadnictwem wiejskim w ziemi chełmińskiej*, s. 17 n.
- ⁵² J. Kruppé, *Garncarstwo późnośredniowieczne w Polsce*, ryc. 57: 1, 10; 60: 3-5; 61: 1; 62: 2; I. У. Ганецкая, *Керамічны посуд. Асартымент, тыпалогія, храналогія*, s. 297.
- ⁵³ Egzemplarze z krótszą kryzą, mniej odsuniętą od linii ścianek, uważa się za późniejsze. Mogła być ona płynnie odgięta i pionowo lub poziomo ścięta z zaokrągleniem linii załamań. I. У. Ганецкая, *Керамічны посуд. Асартымент, тыпалогія, храналогія*, s. 300, rys. 190: 3, 4, 6.
- ⁵⁴ Z. Misiuk, *Badania archeologiczne w Bielsku Podlaskim na ul. Poniatowskiego 14 przeprowadzone we wrześniu 2003 r.*, rys. 7: G.
- ⁵⁵ J. Kruppé, *Garncarstwo późnośredniowieczne w Polsce*, ryc. 60: 2.
- ⁵⁶ M. Garas, A. Andrzejewski, *Wyniki badań archeologicznych przeprowadzonych w Mielniku przy ul. Strażackiej*, rys. 3: 9; 5: 5, 6, 8; A. Dziarnowicz, *Kartuzja bereska jako memorandum Sapiechów: badania archeologiczne na terenie klasztoru*, rys. 13: 8, 10; L. Pawlata, *Badania przed fasadą Pałacyku Gościnnego w Białymstoku, stanowisko 2 – ul. Kilińskiego*, rys. 7: 4, 5; 2013; Tenże, *Archeologiczne badania wykopaliskowe na dziedzińcu kuchennym Pałacu Branickich w Białymstoku*, rys. 9: B10.
- ⁵⁷ I. У. Ганецкая, *Керамічны посуд. Асартымент, тыпалогія, храналогія*, s. 300 n., rys. 187.
- ⁵⁸ Z. Ciesielski, *Tradycyjne rękodzieło ludowe Podlasia. Poradnik regionalisty. Plecionkarstwo. Tkactwo. Garncarstwo*, s. 98.
- ⁵⁹ M. Mierosławski, *Pseudomajolika XVI-XVII w. z Zamku Królewskiego w Warszawie*, s. 149 n.
- ⁶⁰ J. Kruppé, *Garncarstwo późnośredniowieczne w Polsce*, ryc. 75: 4, 15.

- ⁶¹ K. Sułkowska-Tuszyńska, *Późnośredniowieczne i nowożytnie naczynia ceramiczne na trzech nóżkach ze Strzelna*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Archeologia”, z. 20(244), Toruń 1992, s. 80, 93.
- ⁶² I. У. Ганецкая, *Керамічны посуд. Асартымент, тыпалогія, храналогія*, s. 301.
- ⁶³ Z. Misiuk, *Badania archeologiczne w Bielsku Podlaskim na ul. Poniatowskiego 14 przeprowadzone we wrześniu 2003 r.*, rys. 6: H.
- ⁶⁴ T. Nawrołski, *Średniowieczne naczynia kamionkowe typu Dreihausen z uwzględnieniem znalezisk z terenu Polski*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, nr 3-4, Warszawa 1989, s. 498 n.; D. Poliński, *Przemiany w wytwórczości garncarskiej na ziemi chełmińskiej u schyłku wczesnego i na początku późnego średniowiecza*, Toruń 1996, s. 200 n.
- ⁶⁵ Z. Misiuk, *Badania archeologiczne w Bielsku Podlaskim na ul. Poniatowskiego 14 przeprowadzone we wrześniu 2003 r.*, s. 165 n.
- ⁶⁶ M. Dąbrowska, *Kafle i piece kafłowe w Polsce do końca XVIII wieku*, w: *Studia i Materiały z Historii Kultury Materialnej*, Z. Kamieńska (red.), t. 58, Wrocław 1987, s. 80 n., 89.
- ⁶⁷ Tamże, s. 131, il. 23: 3, 88; 89.
- ⁶⁸ Tamże, s. 68, 134.
- ⁶⁹ Tamże, il. 30: 4, 96; L. Kajzer, *Zamek w Raciążku*, s. 207 n., ryc. 74.
- ⁷⁰ Z. Misiuk, *Badania archeologiczne w Bielsku Podlaskim na ul. Poniatowskiego 14 przeprowadzone we wrześniu 2003 r.*, rys. 8: A.
- ⁷¹ C. Sopek, *Nazewnictwo ulic Bielska Podlaskiego, „Białostoczczyzna”*, nr 16, Białystok 1989, s. 30.
- ⁷² J. Zieleniewski, *Powstanie i rozwój układu przestrzennego Bielska Podlaskiego w XIV-XVIII wieku*, „Studia Podlaskie”, t. 1, Białystok 1990, s. 61 n.
- ⁷³ J. Jaroszewicz, *Бельскъ. Историческій очеркъ*, w: *Матеріалы для географіи и статистики Россіи. Гродненская губернія*, t. 2, П. Бобровскій (red.), Санкт-Петербургъ 1863, s. 878-889.
- ⁷⁴ S. Herbst, *Bielsk Podlaski*, (mps PP PKZ), Archiwum WUOZ w Białymstoku, Białystok 1957.
- ⁷⁵ A. Czapska, *Zasady sytuowania założeń barokowych w miasteczkach podlaskich od połowy wieku XVII po wiek XVIII*, „Rocznik Białostocki”, t. 9, Białystok 1970, s. 97.
- ⁷⁶ A. Czapska, *Układ przestrzenny i zabytki architektoniczne Bielska Podlaskiego*, „Białostoczczyzna”, nr 4(20), Białystok 1990, s. 1-3; J. Zieleniewski, *Powstanie i rozwój układu przestrzennego Bielska Podlaskiego w XIV-XVIII wieku*, s. 47 n., plan.
- ⁷⁷ W. Jarmolik, *Powstanie województwa podlaskiego*, „Białostoczczyzna”, nr 4(16), Białystok 1989, s. 6 n.
- ⁷⁸ H. Kosieradzki, *Bielsk Podlaski, dzieje miasta*, Bielsk Podlaski 1987, s. 24.
- ⁷⁹ J. Jaroszewicz, *Бельскъ. Историческій очеркъ*, s. 56; K. Mazuruk, *Stanowiska archeologiczne Bielska Podlaskiego na tle historiografii*, s. 136.
- ⁸⁰ J. Jaroszewicz, *Бельскъ. Историческій очеркъ*, s. 56.
- ⁸¹ Być może popełniono tu błąd drukarski (liczba 7 zamiast 2 [?]). Obecnie wysokość jest znacznie mniejsza, sięgająca kilku metrów. Ф. В. Покровскій, *Археологическая карта Гродненской губерніи*, s. 67.
- ⁸² Wielkość około 1,7 ha. Przytoczono miary nowopolskie 1 pręt = 2,5 sążnia = 4,25 m, 1 sznur = 10 prętów, 1 morga = 3 sznury kwadratowe = ok 5600 m², 1 pręt kwadratowy = 18,66 m stosowane jeszcze po 1835 r.: po wprowadzeniu miar rosyjskich 1 sażen = 3 arszyny = 2,134 m. Por. J. Jaroszewicz, *Бельскъ. Историческій очеркъ*, s. 56 n.; K. Mazuruk, *Stanowiska archeologiczne Bielska Podlaskiego na tle historiografii*, s. 136, przyp. 13.
- ⁸³ J. Zieleniewski, *Średniowieczny zespół osadniczo-obronny w Bielsku Podlaskim. Siedziba namiestników bielskich w panoramie miasta z pierwszej połowy XVI wieku*, w: *Europa Orientalis*, T. Kempala i in. (red.), Toruń 1996, s. 117 n.
- ⁸⁴ W. Jarmolik, *Powstanie województwa podlaskiego*, s. 8 n.
- ⁸⁵ H. Gumowski, *Herby miast polskich*, Warszawa 1960, s. 131.
- ⁸⁶ J. Zieleniewski, *Powstanie i rozwój układu przestrzennego Bielska Podlaskiego w XIV-XVIII wieku*, s. 52, przyp. 21, 22, 23.
- ⁸⁷ A. Laszuk, *Straty niektórych miast podlaskich po wojnach połowy XVII w.*, s. 2.
- ⁸⁸ Tamże, s. 3.
- ⁸⁹ H. Kosieradzki, *Bielsk Podlaski, dzieje miasta*, s. 9, 58.
- ⁹⁰ H. Kosieradzki, *Bielsk Podlaski, dzieje miasta*, s. 43.
- ⁹¹ Tamże, s. 38.
- ⁹² J. Zieleniewski, *Powstanie i rozwój układu przestrzennego Bielska Podlaskiego w XIV-XVIII wieku*, s. 65.

- ⁹³ W. Szymański, *Komunikat o wynikach sondażowych badań grodzisk w Bielsku Podlaskim i we Wniorach-Wypychach, gm. Kulesze Kościelne*, „Rocznik Białostocki”, t. 13, Białystok 1976, s. 501.
- ⁹⁴ D. Jaskanis, *Bielsk Podlaski, stanowisko 2*, „Informator Archeologiczny. Badania 1976”, Warszawa 1977, s. 175.
- ⁹⁵ J. Maciejczuk, *Tajemnice ulicy Zamkowej. Materiały do wystawy*, mps, Archiwum Muzeum w Bielsku Podlaskim, Bielsk Podlaski 1997, s. 1 n.; K. Mazuruk, *Stanowiska archeologiczne Bielska Podlaskiego na tle historiografii*, s. 135.
- ⁹⁶ U. Stankiewicz, *Sprawozdanie z przeprowadzonego nadzoru archeologiczno-konserwatorskiego na ul. Zamkowej 11 w Bielsku Podlaskim*, mps, Archiwum WUOZ w Białymstoku, Białystok 2002, s. 2 n.
- ⁹⁷ Z. Misiuk, *Badania archeologiczne w Bielsku Podlaskim na ul. Poniatowskiego 14 przeprowadzone we wrześniu 2003 r.*, przyp. 20, 24.
- ⁹⁸ J. Zieleniewski, *Powstanie i rozwój układu przestrzennego Bielska Podlaskiego w XIV-XVIII wieku*, s. 65.
- ⁹⁹ Z. Misiuk, *Badania archeologiczne w Bielsku Podlaskim na ul. Poniatowskiego 14 przeprowadzone we wrześniu 2003 r.*, s. 170.
- ¹⁰⁰ Z. Romaniuk, *Kościół katolicki w miastach podlaskich w późnym średniowieczu*, w: *Małe Miasta. Religie, M. Zemło*, red., Lublin-Supraśl 2006, s. 18.
- ¹⁰¹ J. Zieleniewski, *Średniowieczny zespół osadniczo-obronny w Bielsku Podlaskim. Siedziba namiestników bielskich w panoramie miasta z pierwszej połowy XVI wieku*, s. 115 n.
- ¹⁰² Archiwum WUOZ w Białymstoku, Karta Ewidencji Stanowiska Archeologicznego AZP 45-87/4.
- ¹⁰³ K. Rusin, *Sprawozdanie z nadzoru archeologiczno-konserwatorskiego nad pracami ziemnymi związanymi z budową kanalizacji sanitarnej i deszczowej na ul. Narutowicza i Kazanowskiego w Bielsku Podlaskim w 1996 r.*, mps, Archiwum WUOZ w Białymstoku, Białystok 1996, s. 2 n.; K. Mazuruk, *Stanowiska archeologiczne Bielska Podlaskiego na tle historiografii*, s. 138.
- ¹⁰⁴ A. Gwagnin, *Z kroniki sarmacji europejskiej. Opisanie Polski*, W. Ks. Litewskiego, Ziemie Ruskiej, Ziemie Pruskiej, Ziemie Intflantskiej, Ziemie Żmudzkiej, Kraków 1860, s. 25.
- ¹⁰⁵ J. Zieleniewski, *Średniowieczny zespół osadniczo-obronny w Bielsku Podlaskim. Siedziba namiestników bielskich w panoramie miasta z pierwszej połowy XVI wieku*, s. 115 n.
- ¹⁰⁶ K. Mazuruk, *Stanowiska archeologiczne Bielska Podlaskiego na tle historiografii*, s. 138 n.
- ¹⁰⁷ Południowa jej część od obecnej ul. 11 Listopada nosiła nazwę Żalubockiej. Północna część, od ul. Kazimierzowskiej, nosiła nazwę Litewskiej.
- ¹⁰⁸ H. Karwowska, *Budowa preizolowanego przyłącza ciepłego 2DN50/125 do budynku Ratusza Miejskiego w Bielsku Podlaskim (w obrębie dz. geodez. 1598/1, 1599, 1611/8, 4800/21 i 1737/2)*, mps, nr 309 w Archiwum WUOZ w Białymstoku, Białystok 2004, s. 3 n.; K. Rusin, *Sprawozdanie z nadzoru archeologicznego nad pracami ziemnymi prowadzonymi przy budowie budynku handlowo-usługowego na działce nr geodezyjny 1606/1 przy ul. Sienkiewicza 9 w Bielsku Podlaskim w dn. 8.06-12.06.2004 r.*, mps, nr 301 w Archiwum WUOZ w Białymstoku, Białystok 2004, s. 1 n.; Tejże, *Nadzór archeologiczny prowadzony nad pracami ziemnymi przy budowie budynku handlowo-usługowego przy ul. Sienkiewicza 9 w Bielsku Podlaskim w dniach 8.06-12.06.2004*, mps, nr 322 w Archiwum WUOZ w Białymstoku, Białystok 2004, s. 4 n.
- ¹⁰⁹ K. Rusin, *Sprawozdanie z nadzoru archeologicznego nad pracami ziemnymi, prowadzonymi na Targowicy Lekkiej, łączniku ul. Kościelnej z ul. Kryniczną, na ul. Plac Ratuszowy oraz na Placu Ratuszowym w Bielsku Podlaskim w dniach 13.07.2004, 21.07.2004-4.08.2004 r.*, mps, nr 311 w Archiwum WUOZ w Białymstoku, Białystok 2004, s. 8, tabl. I, II.
- ¹¹⁰ K. Rusin, *Sprawozdanie z nadzoru archeologiczno-konserwatorskiego nad pracami ziemnymi związanymi z budową kamienicy „Ratuszowej” na ul. Mickiewicza w Bielsku Podlaskim w 1995 r.*, mps, Archiwum WUOZ w Białymstoku, Białystok 1996, s. 17 n., 28; K. Mazuruk, *Stanowiska archeologiczne Bielska Podlaskiego na tle historiografii*, s. 139 n.
- ¹¹¹ U. Stankiewicz, *Sprawozdanie z przeprowadzonego nadzoru archeologiczno-konserwatorskiego kanału sanitarnego przy ulicach Widońskiej, Jagiellońskiej i w przejściu pomiędzy ul. Jagiellońską i Ogrodową w Bielsku Podlaskim*, mps, Archiwum WUOZ w Białymstoku, Białystok 1996; K. Mazuruk, *Stanowiska archeologiczne Bielska Podlaskiego na tle historiografii*, s. 142.
- ¹¹² K. Rusin, *Nadzór archeologiczny nad pracami ziemnymi związanymi z budową kabli SN i NN oraz wymiany złączki ZK w ul. Mickiewicza w Bielsku Podlaskim w dn. 23.04-30.04.2007*, mps, nr 394 w Archiwum WUOZ w Białymstoku, Białystok 2007, s. 5 n.
- ¹¹³ Z. Romaniuk, *Kościół katolicki w miastach podlaskich w późnym średniowieczu*, s. 18.

- ¹¹⁴ A. Oleksicki, Uwagi do artykułu Anny Czapskiej „Układ przestrzenny i zabytki Bielska Podlaskiego”, „Białostoczczyzna”, 4(20), Białystok 1990, s. 3; J. Zieleniewski, Powstanie i rozwój układu przestrzennego Bielska Podlaskiego w XIV-XVIII wieku, plan.
- ¹¹⁵ S. Herbst, Bielsk Podlaski, s. 10.
- ¹¹⁶ J. M. Szczerba, Jurydyki i libertacje królewskich miast podlaskich do połowy XVII w., „Studia Podlaskie”, nr 1, Białystok 1990, s. 25; J. Zieleniewski, Powstanie i rozwój układu przestrzennego Bielska Podlaskiego w XIV-XVIII wieku, s. 56, przyp. 50, 51 – tam źródła.
- ¹¹⁷ J. Zieleniewski, Powstanie i rozwój układu przestrzennego Bielska Podlaskiego w XIV-XVIII wieku, s. 63.
- ¹¹⁸ J. Maroszek, Rzemiosło w miastach podlaskich w XVI-XVIII w., „Studia i Materiały z Historii Kultury Materialnej”, t. 51, Wrocław 1976, s. 136 n.
- ¹¹⁹ J. Zieleniewski, Powstanie i rozwój układu przestrzennego Bielska Podlaskiego w XIV-XVIII wieku, s. 57, przyp. 58.
- ¹²⁰ H. Karwowska, Sprawozdanie z nadzoru archeologicznego związanego z budową preizolowanych przyłączy ciepłowniczych do węzła ciepłego budynku mieszkalnego przy ul. Żeromskiego 13 oraz budynku Spółdzielni Mieszkaniowej w Bielsku Podlaskim, mps, nr 472 w Archiwum WUOZ w Białymstoku, Białystok 2009; Tejże, Sprawozdanie z nadzoru archeologicznego związanego z budową preizolowanego przyłącza ciepłowniczego do węzła ciepłego budynku mieszkalnego Zgromadzenia Sióstr Dominikanek Misjonarek Jezusa i Maryi przy ul. Żeromskiego 34 w Bielsku Podlaskim, mps, nr 473 w Archiwum WUOZ w Białymstoku 2009.
- ¹²¹ M. Karczewska, Sprawozdanie z nadzoru archeologiczno-konserwatorskiego nad wykopem budowlanym przy budowie „Sukiennic bielskich” w 1998 r., mps, Archiwum WUOZ w Białymstoku, Białystok 1998, s. 2 n.; K. Mazuruk, Stanowiska archeologiczne Bielska Podlaskiego na tle historiografii, s. 144.
- ¹²² J. Zieleniewski, Powstanie i rozwój układu przestrzennego Bielska Podlaskiego w XIV-XVIII wieku, s. 69.
- ¹²³ A. Oleksicki, Uwagi do artykułu Anny Czapskiej „Układ przestrzenny i zabytki Bielska Podlaskiego”, s. 3.
- ¹²⁴ J. Zieleniewski, Powstanie i rozwój układu przestrzennego Bielska Podlaskiego w XIV-XVIII wieku, s. 64, przyp. 93 – tam źródło.
- ¹²⁵ K. Mazuruk, Stanowiska archeologiczne Bielska Podlaskiego na tle historiografii, s. 146, przyp. 54.
- ¹²⁶ H. Karwowska, Sprawozdanie z nadzoru archeologiczno-konserwatorskiego prac ziemnych związanych z budową sieci ciepłej na ul. Kościuszki i 11 Listopada w Bielsku Podlaskim w 2001 r., mps, Archiwum WUOZ w Białymstoku, Białystok 2001, s. 2 n.
- ¹²⁷ S. Herbst, Bielsk Podlaski, s. 9.
- ¹²⁸ K. Mazuruk, Stanowiska archeologiczne Bielska Podlaskiego na tle historiografii, s. 138 n.
- ¹²⁹ M. Sobczak, Sprawozdanie wstępne z badań wykopaliskowych w Bielsku Podlaskim, działki 2993 i 3031/6 przy ul. Kopernika, mps, nr 310 w Archiwum WUOZ w Białymstoku, Łódź 2004, s. 2 n.
- ¹³⁰ H. Karwowska, Nadzór archeologiczny nad pracami ziemnymi związanymi z budową sieci ciepłej przy ul. Kazanowskiego, Ogrodowej, Jagiellońskiej i Widowskiej na działkach geod. 2594/10, 2584/8, 2700/1, 2700/2, 2688/5, 2688/4, 2594/4, 2594/1, 2642/1 w Bielsku Podlaskim, mps, nr 495 w Archiwum WUOZ w Białymstoku, Białystok 2010, s. 4 n.
- ¹³¹ Informacje w Archiwum WUOZ w Białymstoku.
- ¹³² K. Mazuruk, Stanowiska archeologiczne Bielska Podlaskiego na tle historiografii, s. 144.
- ¹³³ H. Karwowska, Sprawozdanie z nadzoru archeologiczno-konserwatorskiego prac ziemnych związanych z budową sieci ciepłej na ul. Kazanowskiego i Ogrodowej w Bielsku Podlaskim w 2001 r., mps, nr 495 w Archiwum WUOZ w Białymstoku, Białystok 2001, s. 2 n.
- ¹³⁴ K. Mazuruk, Stanowiska archeologiczne Bielska Podlaskiego na tle historiografii, s. 147.
- ¹³⁵ U. Stankiewicz, Sprawozdanie z przeprowadzonego nadzoru archeologiczno-konserwatorskiego kanału sanitarnego przy ulicach Widowskiej, Jagiellońskiej i w przejściu pomiędzy ul. Jagiellońską i Ogrodową w Bielsku Podlaskim, mps, Archiwum WUOZ w Białymstoku, Białystok 1996, s. 1 n.; K. Mazuruk, Stanowiska archeologiczne Bielska Podlaskiego na tle historiografii, s. 141.
- ¹³⁶ H. Karwowska, Budowa preizolowanego przyłącza kablowego 2DN50/125 do węzła ciepłego w budynku przy ul. Widowskiej 8 do zewnętrznej instalacji odbiorczej zasilającej budynek ZUS w obrębie działki geodezyjnej nr 4850/4, mps, nr 335 w Archiwum WUOZ w Białymstoku, Białystok 2005.
- ¹³⁷ A. Czapska, Zasady sytuowania założeń barokowych w miasteczkach podlaskich od połowy wieku XVII po wiek XVIII, s. 2 n.
- ¹³⁸ A. Oleksicki, Uwagi do artykułu Anny Czapskiej „Układ przestrzenny i zabytki Bielska Podlaskiego”, s. 3.
- ¹³⁹ J. Zieleniewski, Powstanie i rozwój układu przestrzennego Bielska Podlaskiego w XIV-XVIII wieku, s. 66.
- ¹⁴⁰ C. Sopek, Nazewnictwo ulic Bielska Podlaskiego, s. 33, przyp. 21.

- ¹⁴¹ A. Czapska, *Zasady sytuowania założeń barokowych w miasteczkach podlaskich od połowy wieku XVII po wiek XVIII*, s. 2.
- ¹⁴² H. Karwowska, *Wyniki nadzoru archeologicznego prowadzonego w trakcie przebudowy drogi powiatowej nr 1601B ul. Mickiewicza w Bielsku Podlaskim (na odcinku od skrzyżowania z ul. Widowską do ul. Kleeberga)*, mps, nr 334 w Archiwum WUOZ w Białymstoku, Białystok 2005, s. 3 n.
- ¹⁴³ J. Zieleniewski, *Powstanie i rozwój układu przestrzennego Bielska Podlaskiego w XIV-XVIII wieku*, s. 52 n.; K. Mazuruk, *Stanowiska archeologiczne Bielska Podlaskiego na tle historiografii*, s. 142.
- ¹⁴⁴ Archiwum WUOZ w Białymstoku; e-archeo, KESA obszaru AZP 45-87.
- ¹⁴⁵ Tamże.
- ¹⁴⁶ J. Zieleniewski, *Powstanie i rozwój układu przestrzennego Bielska Podlaskiego w XIV-XVIII wieku*, s. 64; K. Mazuruk, *Stanowiska archeologiczne Bielska Podlaskiego na tle historiografii*, s. 141.
- ¹⁴⁷ Por. H. Karwowska, *Nadzór archeologiczny nad pracami ziemnymi związanymi z budową domku jednorodzinnego na dz. geodez. Nr 3652/74 w Bielsku Podlaskim przy ul. Szarych Szeregów*, mps, nr 380 w Archiwum WUOZ w Białymstoku, Bielsk Podlaski 2006; L. Pawlata, *Sprawozdanie z nadzoru archeologicznego przeprowadzonego w dniu 11 października 2007 r. na ul. Kolejowej 1 w Bielsku Podlaskim*, woj. podlaskie, mps, nr 404 w Archiwum WUOZ w Białymstoku, Białystok 2007; B. Wetoszka, *Nadzór archeologiczny nad pracami ziemnymi inwestycji budowy mostu w Bielsku Podlaskim w terminie 21.07 do 21.08.2011 r.*, mps, Archiwum WUOZ w Białymstoku, Białystok 2011.
- ¹⁴⁸ Z. Misiuk, *Badania archeologiczne w Bielsku Podlaskim na ul. Poniatowskiego 14 przeprowadzone we wrześniu 2003 r.*, s. 168.
- ¹⁴⁹ A. Gwagnin, *Z kroniki sarmacji europejskiej. Opisanie Polski*, s. 25.
- ¹⁵⁰ L. Pawlata, *Problematyka badań nad powstaniem i organizacją przestrzeni miejskiej średniowiecznego Drohiczyzna, „Małe Miasta”, Supraśl 2014.*
- ¹⁵¹ Z. Romaniuk, *Bielsk w latach 1366-1513 (na tle dziejów regionu)*, w: *Bielsk Podlaski. Studia i materiały do dziejów miasta*, red. Z. Romaniuk, Bielsk Podlaski 1999, s. 29.
- ¹⁵² J. Jaroszewicz, *Miasto Bielsk*, Studziwody 2007, s. 107; L. Pawlata, *Budowle sakralne Drohiczyzna w świetle źródeł archeologicznych i historycznych, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego”, z. 17, Białystok 2011*, s. 73, przyp. 28.
- ¹⁵³ Józef Jaroszewicz wymienia pięć cerkwi znanych ze źródeł pisanych. Por. J. Jaroszewicz, *Miasto Bielsk*, s. 105 n.; G. Sosna, D. Fionik, *Dzieje cerkwi w Bielsku Podlaskim*, Białystok 1995, s. 156; K. Mazuruk, *Stanowiska archeologiczne Bielska Podlaskiego na tle historiografii*, s. 140 n., 145; <http://www.bielsk-podlaski.pl/>.
- ¹⁵⁴ Por. Z. Romaniuk, *Cmentarz, jako źródło do badań nad elitami miast, na przykładzie Bielska Podlaskiego*, w: *Małe miasta. Elity*, red. M. Zemło, Supraśl 2005, s. 233 n.
- ¹⁵⁵ Z. Romaniuk, *Kościół katolicki w miastach podlaskich w późnym średniowieczu*, s. 18.
- ¹⁵⁶ Z. Misiuk, *Badania archeologiczne w Bielsku Podlaskim na ul. Poniatowskiego 14 przeprowadzone we wrześniu 2003 r.*, s. 169.
- ¹⁵⁷ M. Karczewski, *Źródła archeologiczne do historii małych miast. Trzy przykłady: Boćki, Suraz i Wąsosz*, w: *Małe Miasta. Przestrzenie*, red. M. Zemło, Supraśl 2003, s. 257 n.
- ¹⁵⁸ M. Karczewska, M. Karczewski, *Brańsk, gm. Brańsk, woj. podlaskie, Wyniki nadzoru archeologicznego nad pracami ziemnymi związanymi z przebudową na rondo skrzyżowania ulic Kościuszki, Sienkiewicza, Piłsudskiego i Kościelnej*, mps, inw. 332/A w Archiwum WUOZ w Białymstoku, Białystok 2004, s. 11 n., 20.

ARCHAEOLOGICAL INVESTIGATIONS IN THE OLD TOWN IN BIELSK PODLASKI AGAINST THE BACKGROUND OF THE OUTCOME OF HERETOFORE RESEARCH

Archaeological investigations were carried out on 1 April – 28 August 2012 as supervision over earthworks connected with a road construction investment in Bielsk Podlaski (Kościuszki, Żeromskiego, Szkolna, and 3 Maja streets).

Bielsk Podlaski functioned as a developed urban centre already during the Middle Ages. A peace signed in 1366 described its affiliation to the Duchy of Lithuania. In 1514-1520 the town, in its capacity as the capital of the land of Bielsk, became part of the voivodeship of Podlasie.

Archaeological sites in Bielsk were described already in the nineteenth century by experts on ancient history and archaeologists: Józef Jaroszewicz, Zygmunt Gloger, and Fyodor V. Pokrovsky. Actual excavations were conducted only to a small extent in the stronghold (Wojciech Szymański in 1970), the settlement (Danuta Jaskanis in 1976), and the Old Town – Poniańskiego Street (Jerzy Maciejczuk in 1997) and Kopernika Street (Marcin Sobczak in 2004). Archaeological supervision also encompassed investments in the town planning protection zone. A summary of a stage in the research dealing with Bielsk was proposed by Krystyna Mazuruk, who described archaeological digs and studies conducted up to 2003.

The investigations resulted in the discovery of 214 particles of vessels and several fragments of tiles, faience, stoneware, clay flooring, and glassware (fig. 2-4). The chronology of the monuments defines the dates of the functioning of the settlement in the region of Kościuszki Street (from the middle of the fourteenth century/fifteenth century), thus confirming the historically established localisation of the village of Kłopoty. The modern chronology of the mere 17 fragments of pottery found along a stretch of the road in Żeromskiego Street confirms the latter's peripheral character. The majority of the monuments were situated near a crossing with Poświętna Street, connected with the establishment of a fifteenth-century *jurydyka*-type settlement (under the jurisdiction of ecclesiastical authorities), known as "Poświętne". The majority of the findings from a stretch of the road in 3 Maja Street were unearthed at a crossing with Kościuszki (formerly: Kłopotowska) Street, comprising the axis of the mediaeval village of Kłopoty: relics of a sixteenth-century wooden building and a tile stove connected with it. Scarce fragments of modern pottery were found in Szkolna Street, which in the seventeenth century was the garden of a Carmelite monastery situated outside the town limits.

The outcome of archaeological investigations confirmed the existence of historical substance within an area up to now subjected to the conditions of town planning protection. Historical remnants of urban development remain underground in a region defined by the borders of the historical town.